

L 2148

Bijblad 1, Maart 1932

2527
Prijs f 1.- ~~25/2~~

Dr. Jacobus Bontius

door

L. S. A. M. VON RÖMER

Bijblad

op het

Geneeskundig Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië

Uitgegeven door de
Vereeniging tot Bevordering der Geneeskundige
Wetenschappen in Nederlandsch-Indië

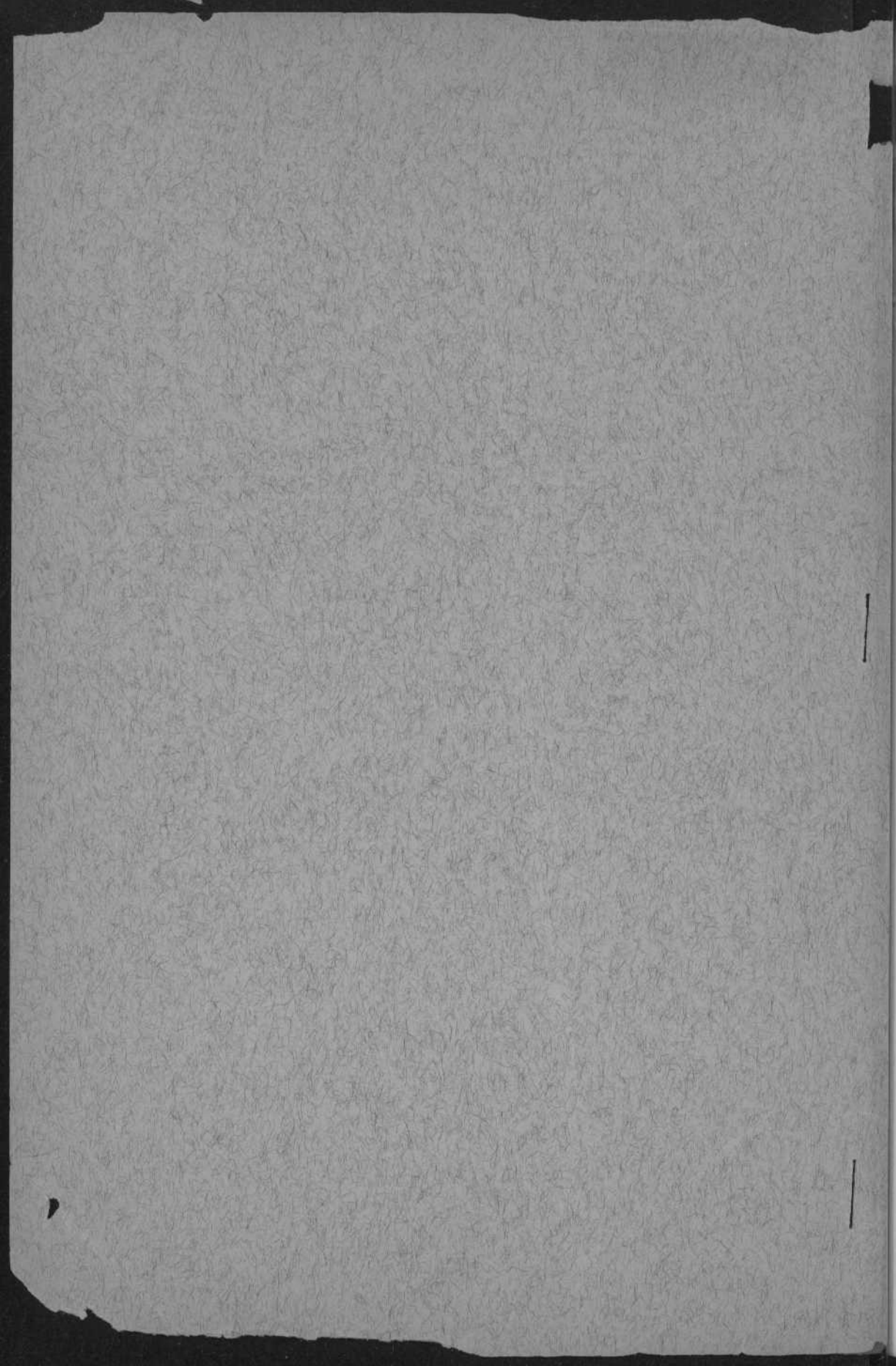
Redactie:

Prof. C. BONNE
Prof. Dr. C. D. DE LANGEN
Dr. Ch. W. F. WINCKEL (*gérant*)

Adres der redactie:

Batavia-C., Laan Wiechert 35

Deze Bijbladen verschijnen niet op vaste data; zij worden gratis toegezonden aan de leden der Vereeniging tot Bevordering der Geneeskundige Wetenschappen in Nederlandsch-Indië, en zijn verder afzonderlijk in den boekhandel te koop, tegen een voor elk bijblad telkens vast te stellen prijs. Zoodra eenige nummers verschenen zijn, wordt een prachtband daarvoor verkrijgbaar gesteld.

Dr. JACOBUS BONTIUS.

Herdenkingsrede in een buitengewone vergadering van het Hoofdbestuur der Vereeniging tot Bevordering der Geneeskundige Wetenschappen in Nederlandsch-Indië, gehouden in de Aula der Geneeskundige Hoogeschool te Batavia, op Maandag den 30sten November 1931, den dag, waarop 300 jaren geleden deze eerste onzer tropengeneesheeren aldaar overleed, uitgesproken en voor den druk vervolledigd door

L. S. A. M. VON RÖMER

Hoofd Gouvernements Arts van den Dienst der Volksgezondheid in Nederlandsch-Indië.

Bijblad

op het

Geneeskundig Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië

Uitgegeven door de
Vereeniging tot Bevordering der Geneeskundige
Wetenschappen in Nederlandsch-Indië.

996 = 41 / = 54 (7. Bontius)

61 = 54

RÖMER

Dr. JACOBUS BONTIUS

Titelprint der eerste uitgave van
BONTIUS' werken.

Dr. JACOBUS BONTIUS.

door

L. S. A. M. VON RÖMER.

In deze tijden van verloren gaan van veel piëteit en traditie, stemt het tot groote dankbaarheid, dat het Hoofdbestuur van de Vereeniging tot Bevordering der Geneeskundige Wetenschappen in Nederlandsch-Indië besloten heeft den dag, waarop voor 300 jaren Dr. JACOBUS BONTIUS overleed, te herdenken, en ik zelf reken het mij tot een buitengewone eer, dat U, mijne Heeren, mij aangezocht hebt, dien ouden ambtsbroeder te huldigen.

Voor ik er toe overga, de verdiensten en de levensomstandigheden van dezen Lijfarts van den Stichter van Batavia te behandelen, wil ik kort zijn voorgeschiedenis memoreeren.

JACOBUS BONTIUS werd in 1592 te Leiden geboren, als zoon van den eersten Professor in de Geneeskunde aan de in 1575 gestichte Universiteit, GERARDUS BONTIUS, een zeer verlicht en buitengewoon hoogstaand man.

Een oude karakteristiek van dien geleerde, — en men denke daarbij in welk een vrij sterk onverdraagzamen tijd men toen leefde —, vertelt van hem, dat hij pleegde te zeggen, „dat de religie noodzakelijk was, doch dat de uiterlijke gedaante der religie, als er geen grond van deugd was, doorgaans diende om een verdraaid inborst en allerlei verholten lasters te bedekken. Zaken, waarvan hem de reden onbekend was, geloofde hij niet, doch van de verborgenheden van den godsdienst was hij gewoon te zeggen, dat het voor het menschedom een geluk was dezelve niet te kunnen bevatten. Hij was in de boeken der geneeskunst niet min ervaren als in de oefening en weinig artsen hebben zoovele zieken genezen. Hij bezocht de armen even ijverig en veelvuldig als de vermogenden.” Hoewel hij zeer veel geschreven zou hebben, en het Latijn en 't Grieksch volkomen machtig was, heeft hij echter nooit iets gepubliceerd: „omdat de wereld aan geen boeken maar wel aan geleerdheid gebrek had.”

Al had onze JACOBUS wellicht van zijn vader vele eigenschappen geërfd, zooals ik nader zal toonen, aan de ontwikkeling daarvan had de oude Professor weinig kunnen doen, want toen hij stierf, was zijn jongste zoon pas 7 jaar oud. Maar hij had twee begaafde oudere zonen, die voor hun broertje blijkbaar de vaderlijke plichten op zich namen. De oudste, REGNERUS, die 18 jaar met JACOBUS in leeftijd verschildte, werd als Professor de opvolger van zijn vader, terwijl hij ook Lijfarts van Prins Maurits geweest is. Het zal wel op diens aandringen geweest zijn, dat de jonge JACOBUS den 5en Mei 1604, dus op 12-

jarigen leeftijd, als student te Leiden werd ingeschreven, waar hij den 22sten Juni 1614 tot Doctor Medicinae promoveerde.

De tweede broeder, WILLEM of GULIELMUS, die slechts 4 jaar ouder was, is van 1615 tot 1618 Professor in de Rechtwetenschap te Leiden geweest, kwam daarna in de regeering van Leiden, en werd in 1619 Schout. Hij staat bekend als een hartstochtelijk vervolger der Remonstranten, maar is wel het meeste berucht door de begrafenis van zijn hondje Tyter, met plechtstatige ceremoniën, waarop JOOST VAN DEN VONDEL een spotticht maakte.

Een warme, broederlijke vriendschap verbond WILLEM en JACOBUS, die zich herhaaldelijk met groote dankbaarheid over zijn broeder uit, zooals wij verder zullen zien. JACOBUS vestigde zich te Leiden, en maakte daar in 1624 en 1625 een pestepidemie mee. Hij trouwde daar ook met AGENITA VAN BERGEN, welk huwelijk wel heel ongelukkig moet geweest zijn, want hij schrijft erover, hoe zijn gaan naar Indië hem bevrijd had „ex inauspicatissimi prioris matrimonii labyrintho”.

Het schijnt, dat hij, blijkbaar na den dood van zijn broeder REGNERUS, in 1623 kans gehad heeft om eveneens tot Professor benoemd te worden, doch dat dit niet gelukt is, wegens een reden, die zijn broeder WILLEM bekend was.(1)

Daarbij schijnt gekomen te zijn „collegiale broodnijd”, en het groot aantal zoogenaamde geneesheeren (2), die hem een in het oude vaderland blijven vrijwel onmogelijk maakten. En hij is dan ook zijn broeder WILLEM van harte dankbaar, dat hij met anderen, hem aangeraden heeft naar de rijke landouwen van Java te gaan, waar geen afgunst bestond, en meer op goede eigenschappen gelet werd (3). Hoe geneigd wordt men hier te denken aan het „Tempora mutantur, nos et mutamur in illis”!

Hoe dit ook zij: het geviel dus, dat, wel hoogst waarschijnlijk door de vele en ernstige klachten, welke van uit Indië telkens binnen kwamen over de vaak erbarmelijke chirurgijns, die met de Compagnie's schepen uitkwamen, — de goede en zelfs uitstekende niet te na gesproken, — de Heeren Zeventienen besloten een echten doctor in de geneeskunde te zenden, die tevens het oppertoezicht zou uitoefenen over de chirurgijns, en den 24sten Augustus 1626 werd daartoe benoemd Dr. JACOBUS BONTIUS, die op het schip „Vianen”, dat deel uitmaakte van de vloot, waarmede JAN PIETERSZ. COEN weer naar Indië terugkeerde, geplaatst werd, en van zijn vrouw en kinderen vergezeld naar Indië voer. Mevrouw BONTIUS stierf, voordat de vloot Kaap de Goede Hoop bereikt had. Herhaaldelijk werd BONTIUS op verschillende schepen in consult geroepen, heel dikwijls met een uitstekend resultaat voor de lijders, zoodat reeds bleek, dat de Heeren Zeventienen goed gezien hadden aan die uitvarende vloot een goed geneesheer te verbinden. Den 19en Maart 1627 uit het vaderland uitgezeild, kwam het schip „Vianen” den 18en September van dat jaar te Batavia aan. BONTIUS heeft dus in Indië geleefd 4 jaar en 2 maanden; als men nu bedenkt, dat hij gedurende dien tijd zelf 4 maanden ziek

1) Deze cijfers verwijzen naar de oorspronkelijke Latijnsche teksten, die achter deze rede worden opgenomen.

geweest is aan koorts, dysenterie en beri-beri, en na zijn herstel zijn tweede vrouw, SARA GERAERTSZ, wed. wijlen HENDRIK PAUWELS, met wie hij den 16en December 1627 te Batavia gehuwd was, en zijn twee zoontjes aan de zelfde ziekte geleden hebben, en dat daarin eveneens vielen de beide belegeringen van Batavia, nl. van 22 Augustus tot 2 December 1628, en van 21 Augustus tot 2 November 1629, dan zal men verbaasd staan, hoe onverdroten en krachtig BONTIUS heeft moeten werken, om te presteeren, wat hij gedaan heeft. Terwijl hij overdag overkropt was met medisch werk, schreef hij 's nachts zijne boeken (4), schrijft hij in zijn opdracht aan de Bestuurders der Oost-Indische Compagnie van zijn „*Methodus medendi*”. Inderdaad „het valt moeilijk zich BONTIUS voor te stellen in die omgeving” schrijft Dr. DE HAAN in zijn onvolprezen „*Oud-Batavia*”, „'s nachts bij een lampje met klapperolie bezig met op zijne vingers Latijnsche versvoeten te tellen, terwijl op straat dronken matrozen met messen vechten en dicht bij de halfvoltooide wallen tijgergebrul wordt gehoord. Of wel BONTIUS botaniseerend en disputerend met zijn Schotschen vriend ANDRIES DURAEUS” — die door de „*Oost- en West-Indische Warande*” een anonyme Nederlandsche vertaling, of liever bewerking, o.a. van BONTIUS' werken, uit 1694, tot Nederlander genaturaliseerd werd onder den naam „VAN DUREN”, tot groote verwarring van schrijvende nazaten! — den Opperchirurgijn en Hoofd van den Medicinalen Winkel.”

Heel het leven van BONTIUS in Indië is geweest ingespannen en onvermoeid streven, om te bewijzen, dat de kosten aan zijn uitzending besteed, geen weggeworpen geld was en hij geen onwaardige (5). Hij zegt, dat indien hij weet, dat deze werken den Bestuurders zullen hebben voldaan, dat hij dan zal zorgen, dat de goedgezinden weten zullen, dat hij den tijd in Indië niet in ledigheid heeft doorgebracht. „Want over de kwaadgezinden maak ik mij geen zorg, omdat ik mij verre boven hun afgunst verheven acht. En het is mij ruimschoots voldoende, indien ik hier niet mishag aan den Gouverneur-Generaal en de Raden van Indië”. (6)

Zoo schreef hij in zijn reeds vermelde opdracht aan de Bestuurders der Oost-Indische Compagnie van zijn „*Methodus medendi*” den 19en November 1629, dus korten tijd na het beëindigen der tweede belegering van Batavia, en in een der hoofdstukken daarvan; en in dien anderen brief aan zijn broeder WILLEM, die in een der eerste maanden van 1631 werd geschreven, — want zijne „*Dialogi de conservanda valetudine*” werden den 18en Januari van dat jaar beëindigd, — waarbij hij hem al zijne gereed zijnde manuscripten toezond, en waaruit ik reeds geciteerd heb, vraagt hij hem, om voor de uitgave dier geschriften te willen zorgen, indien hij tenminste meent, dat zij dit verdienen; anders hoopte hij, dat zijn broeder, aan wien hij alles te danken heeft, ze slechts zou willen beschouwen als een symbool zijner broederlijke liefde (7), en hij belooft hem „*si fors mihi vita supersit*” het volgende jaar beschrijvingen van planten met naar de natuur geteekende afbeeldingen te zenden, die geteekend zijn door hun neef ADRIAEN MINTEN, aan wien Dr. DE HAAN toeschrijft de vogelvlucht-schilderij van Batavia uit 1627, welke de heer IJZERMAN ontdekt

heeft, en van wien ik vermoed heb, dat hij de schilder geweest zou zijn van het oorspronkelijke, nu verloren schilderij, waarnaar de titelprent van „*de Oost- en West-Indische Warande*”, gegraveerd zou zijn. Mijn veronderstelling, dat wij in de beide hoofd-figuren zouden moeten zien de portretten van BONTIUS en DURAEUS, wint aan kracht, door het feit, door Dr. SCHOUTE opnieuw naar voren gehaald en deugdelijk bewezen, dat DURAEUS een Schot was, waarmede de magere en droge figuur van den chirurgijn maar al te goed in overeenstemming is *).

En toen BONTIUS zijn reeds gereed gekomen werken overzag, en zijn gedeeltelijk reeds in manuscript bestaande beschrijvingen van planten en dieren, toen is blijkbaar bij hem bewust geworden, dat hij toch wel iets waardigs gepresteerd had, en werd bij hem de hoop wakker, dat hem nu toch bij terugkomst in het vaderland wel de eer zou tebeurt kunnen vallen, die hem vroeger ontgaan was, om te worden benoemd tot Professor. In zijn brieven, die hij in het eerste gedeelte van 1631 aan zijn broeder WILLEM, en aan zijn twee zwagers schrijft, dringt hij erop aan van de Heeren Zeventien toch een licentie te verkrijgen, om met zijn gezin thuis te mogen varen, en tevens dat zij voor een dergelijke benoeming zich ook alle mogelijke moeiten zullen geven.

BONTIUS was in die jaren geen droefheid gespaard: zijne tweede echtgenoot overleed den 8sten Juni 1630 aan de cholera, en zijn oudste zoontje JAN in het begin van 1631 aan de kinderpokken, zooals het in een Hollandschen brief staat, of aan de mazelen, zooals een Latijnsche meldt. „'t Is mij weder een droeve doot geweest, dan terwijl het van godt gestiert is, moet het patientelick nemen.”

In het laatst van 1630 (14 Sept.) was BONTIUS ten derde male getrouwd, vooral met het oog op de opvoeding zijner kinderen, en het zorgen voor zijne particuliere aangelegenheden, waarvoor hij door zijne vele ambtsplichten geen tijd over had, en wel met MARIA ADAMS, weduwe van Ds. JOHANNES CAVALIER, die ook hem overleefde. Hij had inderdaad toen zeer vele openbare werkzaamheden, maar niet meer als medicus. Den 1sten Mei 1630 was hij door den Gouverneur-Generaal JACOBUS SPECX benoemd tot Fiscaal van Indië, en tevens werd hij van 15 Oct. 1630 tot 18 Januari 1631 provisoir belast met het Baljuwschap van Batavia. Deze benoeming was des te eervoller voor BONTIUS maar pleit ook voor het rechtvaardigheidsgevoel van dien Gouverneur-Generaal, omdat nog in Maart 1630 SPECX geweigerd had met den Fiscaal VAN DEN HEUVEL, Dr. BONTIUS en VLACK, aan het Heilig Avondmaal deel te nemen, omdat zij, al was het dan ook tegen den eisch van dien Fiscaal, die blijkbaar „op hoog Bevel” haar dood geëischt had, zijne natuurlijke dochter SARA tot mishandeling hadden veroordeeld, die als „staatsdogterke van Mevrouw KOEN” en pas twaalf jaar oud, „trouwbeloften gekregen had van den maar weinig ouderen vaandrig PIETER CORTENHOEF”, zoo schrijft Dr. DE HAAN in zijn „*Oud-Batavia*”, „en hem toeliet om op de aanstaande verbintenis te anticipeeren” — terwijl de jonge man onthoofd werd. De Kerkeraad wist toen

*) Zie de „Toevoeging” achter de Latijnsche teksten.

T AMSTERDAM. by. IAN TEN HOORN 1699.

Titelprent uit een exemplaar van den 2en druk van de
„Oost- en West-Indische Warande.

O O S T-
E N
WEST-INDISCHE
W A R A N D E ,

Vervattende aldaar de

Leef- en Genees-konst ;

Met een Verhaal van de Speceryen , Boom-
en Aard-gewaffen , Dieren &c. in Oost-
en West-Indien voorvallende.

D O O R

JACOBUS BONTIUS,
GULIELMUS PISO,

En

GEORGIUS MARKGRAEF

Doctoren in de Medicyne.

Hier nevens is bygevoegt

De nieuw verbeterde Chirurgyns Scheep-Kist.

T W E E D E D R U K .

t' A M S T E R D A M ,
By JACOBUS HAYMAN, Boekverkoo-
per, aan de Oostzyde van de Beurs, oyer
't Zeelands Comptoir, 1734.

niet beter te doen, dan die drie personen te verbieden aan die Heilige Handeling deel te nemen, waarop het Opperbestuur gelastte de geestelijke Heeren in Rade te ontbieden, en hen ernstig onder het oog te brengen, dat zij zich niet als „directeurs van den conscientie van de Justitie (die Godt de Heere oordeelen sal) te qualificeeren” hadden. Om kort te gaan, toen na het deportement van den gewezen Fiscaal VAN DEN HEUVEL dat ambt vaceerde, en „’t noodig sij, tot maintien van de Justitie en Compagnie’s regt, wederom door een ander gequalificeerd persoon bekleed werde: en also tegenwoordig aan een fiscaal, daarvoor bij de Majores aangenomen, ontbloom vinden, werd goed gevonden, bij provisie een uit den Raad van Justitie te eligeeren, daarvan Dr. JACOBUS BONTIUS vooreerst de last bevolen werd”.

Het kan wel niet anders, of BONTIUS is in staat geweest zich zoodanig te verdedigen, dat ’t den Gouverneur-Generaal duidelijk werd, dat hij, althans ten opzichte van dien dokter, onrechtvaardig gehandeld en geoordeeld had.

Uit het testament van BONTIUS, dat wel toevallig juist in dit jaar werd teruggevonden, gepasseerd den 16en November 1631 ten overstaan van den Notaris DANIEL HUDDE, blijkt, dat hij toen reeds ziek te bed lag, maar bovendien, dat hij uit zijn twee in Indië gesloten huwelijken geen kinderen gehad heeft, want zijn eenige toen nog levende zoon, CORNELIS, die reeds naar het vaderland gezonden was, om opgevoed te worden door zijn Oom WILLEM, omdat die geen kinderen had, was een kind uit zijn eerste huwelijk met AGENITA JANS (VAN BERGEN).

Zoo hebben wij dan het geheele leven van BONTIUS in het kort doorloopen, waarbij wij nog moeten vermelden dat hij hoogstwaarschijnlijk na aankomst in Indië een korte reis naar den Grooten Oost gemaakt heeft, daar hij zoo veel over ziekten in die streek, blijkbaar uit eigen waarneming, mededeelt, en wij willen nu nagaan, wat hij ons van zijn rustelooze vier jaren heeft nagelaten.

Het eerst werden uitgegeven de manuscripten, die hij aan zijn broeder WILLEM had toegezonden. Die uitgave geschiedde pas 12 jaren na zijn overlijden. Waarom zoo lang daarmee gewacht werd, is onbekend; wellicht dat toestemming moest worden verkregen van de Beheerders der Oost-Indische Compagnie, vooral ook, omdat een der geschriften aan hen was opgedragen, en die wat lang op zich liet wachten.

Het is een 12° uitgave met den volgenden algemeenen titel: „*Iac. BONTII/ Jn Indijs Archiatri/ De/ Medicina Indorv./ Lib. IV./ 1 Notae in Garciam ab Orta/ 2. De Diaeta Sanorum/ 3. Meth. Medendi Indica./ 4. Observationes e Cadaveribus.*” De titelprint is gegraveerd door CORNELIS V. DALEN, en het boekje werd te Leiden in 1642 uitgegeven bij FRANCISCUS HACKIUS.

Deze werken van BONTIUS zijn herhaaldelijk herdrukt, hetzij afzonderlijk, of met andere werken te zamen. Afzonderlijk kwam een tweede druk in het jaar 1718 in het licht bij „VID. ET FIL. CORNELII BOUTESTEYN” te Leiden. Gecombineerd met „P. ALPINI *Medicina Aegyptiorum*” beleefden zij vele oplagen, en wel: 1645 te Parijs bij NICOLAUS REDELICHUYSEN; 1646 eveneens

te Parijs bij GULIELMUS PELE en JOANNES DUVAL; 1718 te Leiden, bij dezelfde uitgevers, bij wie ook de afzonderlijke werken in 2en druk in hetzelfde jaar verschenen; en in 1745 eveneens te Leiden bij GERARDUS POORTVLIET.

Er waren echter nog niet geheel gereed gekomen manuscripten van BONTIUS, zooals ik reeds mededeelde, nl. over planten en dieren. Deze onvoltooide werken, waarvan zich BONTIUS zelf zooveel had voorgesteld, en die gedeeltelijk zouden zijn geïllustreerd door zijn neef MINTEN, den schilder, werden met de andere uitgegeven door GULIELMUS PISO (GUILLAUME LEPOIS), in diens „*de Indiae Utriusque re naturali et medica Libri quattuordecim*, Amstelodami, Apud LUDOVICUM et DANIELEM ELZEVIROS, Ao 1658”, die de door den Schrijver ongeordend nagelaten geschriften, geordend en verbeterd, alsmede vermeerderd had met noodzakelijk geoordeelde aantekeningen en toevoegsels van zaken en afbeeldingen (8).

Herhaaldelijk geeft PISO aan, door de woorden „Appendix” of „Annotatio” vooraf te laten gaan, dat hij iets van zich zelf toevoegt, en zoo moeten wij uit de „*Historia Animalium*” als zijn, en niet BONTIUS’ werk afscheiden: Cap. VIII: „de Lacerto Indico squamoso”; Cap. IX: „de Babyroussa”; Cap. XVI: „de Vespertilione admirabile”; Cap. XVII: „de Dronte, alias Dod-aers”; en Cap. XVIII: „de Emeu, vulgo Casuaris”. In Cap. V: „de Corvorum, Columbarum, et Psittacorum quadam specie”, voegde PISO bij: „de Psittaco parvo”, met de afbeelding uit zijn eigen werk, p. 85 van de Tuy; en in Cap. XXII: „de Congris, Muraenis, et Anguillis, in fluminibus, et mari lavano” gaf PISO als Appendix: „de Congro monstroso”, met een afbeelding.

In Cap. II: „de Tigride” handelt een gedeelte over de Hystrices, de Stekelvarkens, en PISO geeft daarin als afbeelding van het Indische dier de tekening uit zijn eigen werk op p. 235 van de Cuandu, uit Brazilië.

In de „*Historia Plantarum*” is als Appendix, dus als PISO’s werk aangegeven Cap. XLVII: „Moly, vulgo Lilium Indicum”. Kleinere Annotationes gaf PISO bij Cap. V: „de Arbore Magnifera” en bij Cap. VI: „Arbor Melonifera, Papayo vulgo dicta”, bij welke laatste hij tevens de afbeeldingen bracht uit zijn eigen werk op p. 159. Een zoowat 2 folio-bladzijden lange Annotatio gaf PISO aan BONTIUS’ kort bericht in Cap. I „de Herba, seu Fructice, quem Chinesenses The dicunt, unde potum suum ejusdem nominis conficiunt”.

In Cap. LIX: „Guanambanus”, brengt PISO een afbeelding van den Guanambanus Africanus, met tekst. In Cap. XXV: „de Jangomas, seu Paliuro Aegyptio Pr. Alpini” is de tekening, en in Cap. XLIV: „de Fabis et Leguminibus in arboribus nascentibus et primum de arboris fabiferae flore, qui *Boa Tsinkring* (Tjangkring) dictus Javanis”, zijn de afbeeldingen van de „Phaseolus II Indicus ruber, qui Abrus Pr. Alpini dicitur”, van de „Phaseolus Indicus IV, qui secamone Alpino dictus”, en wellicht ook die van de „Lupinus Flore flavo” slechts van BONTIUS, de tekst echter geheel van PISO, zooals hij zelf mededeelt.

In het verdere werk met zekerheid een schifting door te voeren schijnt mij niet wel mogelijk, althans voorloopig niet.

Bovendien komen in PISO's „*Mantissa aromatica sive de aromatum cardinalibus quatuor, et plantis aliquot Indicus in Medicinam receptis relatio nova*”, gedeelten voor, die hij blijkbaar aan aantekeningen van BONTIUS ontleende, zonder ze in diens werken op te nemen, zooals hij duidelijk mededeelt in Hoofdstuk XII: „Zinziber” en XVI: „Polypodium Indicum”, en in Hoofdstuk XI „Arundo Rotang dicta” vermoed mag worden, uit het feit, dat daarin een Latijnsch versje is opgenomen, wat PISO in zijn verdere geschriften bijna nooit doet, BONTIUS daarentegen zeer veelvuldig. In de „*Historia Animalium*” komen 14 hoofdstukken voor, die met eigen gedichtjes van BONTIUS beginnen, in de „*Historia Plantarum*” zelfs 26. Nog bedenke men hierbij, dat PISO eigenmachtig woorden veranderde, zoodat hij BONTIUS laat schrijven, „dat het hem voldoende zou zijn, indien hij aan beschaafde en verstandige lieden niet mishaagde”, terwijl BONTIUS volgens de eerste uitgave zijner werken schreef: „dat het hem voldoende zou zijn, indien hij aan den Gouverneur-Generaal en de Raden van Indië niet mishaagde”, wat hopelijk wel veelal synoniem zal geweest zijn, maar helaas niet noodwendig moest zijn (9).

Groote wijzigingen hebben vooral de „*Animadversiones in Garciam ab Orta*” ondergaan, welke ik hier zal op geven, daar mij gebleken is, dat daardoor veel verwarring is ontstaan.

In de nagelaten geschriften van BONTIUS, vond PISO blijkbaar geheele omwerkingen van wat oorspronkelijk als op- en aanmerkingen op GARCIA's werken verschenen was, en hij deed er, m.i. goed aan, die opmerkingen in de „*Historiae Animalium et Plantarum*” op te nemen, waarvoor zij blijkbaar bestemd waren en de *Animadversiones* over het zelfde onderwerp dan te laten vervallen, zoodat van de 29 *Animadversiones* uit de oorspronkelijke uitgave er in die van PISO slechts 17 overbleven.

Men bedenke hierbij bovendien, dat GARCIA AB ORTA geen botanisch werk schreef, maar een pharmacologisch, zooals ook blijkt uit den titel van het exemplaar daarvan, dat ik uit de „Militaire Geneeskundige Bibliotheek” te Batavia gebruikt heb, welke luidt: „*Aromatum et simplicium aliquot medicamentorum apud Indos nascentium historia, primum quidem Lusitanica lingua διαλογικῶς conscripta a D. GARCIA AB HORTO, Proregis Indiae Medico: Deinde Latino sermone in Epitomei contracta et iconibus ad vivum expressis, locupletioribusque annotatiunculis illustrata a CAROLO CLUSIO Atrebate quarta editio, castigatior et aliquot locis auctior, Antverpiae ex officina PLANTINIANA, Apud VIDUAM et JOANNEM MORETUM, 1593, cum gratia et privilegio*”.

De aantekeningen op Cap. V. fol. 26 „de Gummi Benjoin” werd gesplitst; een klein gedeelte bleef in de *Animadversiones*; het grootste gedeelte, dat op tijgers betrekking heeft, werd een afzonderlijk hoofdstuk van de „*Historia Animalium*”: „de Tigride”.

De aantekeningen op Cap. XIII. fol. 29 „de Ebores” werd geheel overgebracht naar de „*Historia Animalium*” onder den titel „de Abada sive Rhinocerate”.

De aantekeningen op Cap. XVIII. „de Betelepynang Sirii Poa” fol. 71

werd geheel omgewerkt overgebracht naar „*Historia Plantarum*”: Cap. V. „de nuce Faufel seu Pynang Malaiis dicto, de Sirii et Sirii boa et illorum usu”.

Zoo werden eveneens die op Cap. XXIV fol. 94 „de Cardamomo”; op Cap. XXVII de Myrobalanis „fol. 111; op Cap. XXVIII „de Thamarindis” fol. 115; op Cap. XXIX „de Cassia solutiva” fol. 117, omgewerkt overgebracht naar *Hist. Plant.* resp. naar Cap. XXXVII „de Nobilissimo et Saluberrimo Aromati Cardamomo majori et minori”; naar Cap. XXIV „de Myrobalanis in Iava”; naar Cap. IV „de Tamarindis et Carandis”; en naar Cap. X „Arbor Cassiam ferens.”

Ook Cap. XXIX „de croco indico seu curcuma” fol. 153 naar *H. Pl.* Cap. XXX: „Crocus Indicus, Arabibus Curcum, officinis nostris Radix Curcumae dicta.”

De aanteekening op Cap. XI. „de Galanga”, is geheel omgewerkt, opgenomen in de „*Mantissa Aromatica*”.

De aanteekeningen op Liber II Garciae ab Orto.

op Cap. III 1.2; „de Negundo & Lagondi seu Ligustro” naar *H. Pl.* Cap. XVIII, „de Ligustro & Alcaune fructice”.

Op Cap. IV 1.2. „de Jaaca fructu” naar *H. Pl.* Cap. XXIV „de Duronibus Iaaca & Champidoca.

Op Cap. V. „de Jangomas” 1.2. omgew. naar *H. Pl.* Cap. XXV „de Jangomas seu Paliuro Aegyptio Pr. Alpini”.

Op Cap. XV. 1.2. „de Carambola” omgewerkt naar *H. Pl.* Cap. XI „de fructibus Carambolas dictis”.

Eigenmachtig liet hij de interessante en roerende opdracht aan broeder WILLEM weg, en wijzigde ook de volgorde der verschillende gedeelten. Ik bleef hierbij wat langer stilstaan, omdat men bij de beoordeeling van BONTIUS moet blijven bedenken, dat wat alleen PISO over hem uit, cum grano salis moet worden genomen. Als men bedenkt, hoe enthousiast BONTIUS mededeelt, dat met toestemming van den Gouverneur-Generaal, zijn neef, de schilder MINTEN de afbeeldingen zal vervaardigen van zijne „*Exotica*”, en hoe het hem spijt, dat hij genoodzaakt is, MINTEN thuis te laten varen, wegens diens wangedrag, hoewel hij hoopt, dat 't „mag sijn, dat hij met sijn scilderen beter int vaderlant doet, wy en syn hier suicke costelyke scilderen niet van node”, zal beseffen, dat de meeste illustraties in BONTIUS' werk, zooals zij ons in de uitgave van PISO gegeven worden, niet van zulk een kunstenaar kunnen zijn, tenzij dan de houtsnijder zijn vak niet verstond. Aan de andere zijde kan men echter uit deze beide „*Historiae*” de artistieke begaafdheid van BONTIUS wel juist het beste begrijpen, want, vooral in het gedeelte, dat over de planten handelt, geeft hij staaltjes van allergeestigste Latijnsche gedichtjes.

Een voorbeeld moge ik hier aanhalen. Aan zijn beschrijving der „*Herba sentiens et pudica*” Hoofdst. XXXII (*Biophytum sensitivum*), dus der „daoen hidoep”, of het Indische „kruidje-roer-me-niet”, voegde BONTIUS een versje toe, dat hier vertaald moge volgen, en waarbij men bedenken moet, dat BONTIUS toen Fiscaal, en misschien ook nog Baljuw was:

Waarom vlucht je mijn hand, en trek je je zenuwen zamen?
Of is Daphne verborgen in jou, pas den lauwer ontvloden?
Vlucht je Phoebus' stralen en d'ouden minne-gloed?
Vrees niet, heb toch geen angst voor Phoebus' liefdesbegeeren!
Hier bestaat toch Politie, bewaakster der schuchtere kuischheid!
Hier regeert oppermachtig zelfs God Apollo niet meer (10)

Naast deze Latijnsche uitgaven van BONTIUS' werk, bestaan er ook vertalingen of beter bewerkingen: Prof. E. JEANSELME citeert in zijn bijdrage „*Titres et Frontispices gravés des éditions de J. BONTIUS*” in de „Handelingen van het VI. internationale Congres voor de Geschiedenis der Geneeskunde”, gehouden te Leiden en Amsterdam van 18 tot 23 Juli 1927, uit een catalogus van het Antiquariaat Hertzberger te Amsterdam als eerste Nederl. vertaling een uitgave uit 1673: „*Oost-Indische Warande*, vervattende de leeftkonstende geneeskunst daer gebruyckelyck, Alsm. korte historie der specerijen, boom ende aerdgewassen, dieren en andere vreemdigheden. Medegedeelt ende verrijckt door N. ZAS. Bijgevoeght: J. V(ER) B(RUGGE), Chirurgyns scheepskist zynde een lijst der medicamenten die yder chirurgyn naer Oost- of West-Indien gemeenlijk mede voert. Als noch een appendix tot soodanige siekten op de reysen veel voorvallende. 't Amsterdam 1673. With front. and vignette (repr. Mercurius flying over the sea).”

Ook VAN ANDEL geeft in zijne „Inleiding” tot de zoo juist als deel X der „*Opuscula selecta neerlandicorum de arte medica*” welke door het „Nederl. Tijdschrift voor Geneeskunde” worden uitgegeven, gepubliceerde Jubileumuitgave van alle werken van BONTIUS, dezen zelfden titel. Ik persoonlijk kreeg nooit een exemplaar daarvan in handen, maar het blijkt wel, dat in dien titel tenminste, de naam van den oorspronkelijken auteur „snoodelijk” verzwegen werd.

Wel is mij bekend de vertaling, of, zooals ik reeds zeide, beter bewerking, welke voor het eerst in 1694 te Amsterdam verscheen onder den titel: „*Oosten West-Indische Warande*, bevattende aldaar de Leef- en Geneeskunst. Met een verhaal van de specerijen, Boom- en Aard-gewassen, Dieren &c; in Oost- en West-Indiën voorvallende, door JACOBUS BONTIUS, GULIELMUS PISO en GEORGIUS MARKGRAEF, Doctoren in de Medicijne. Hier nevens is bygevoegt De nieuwe verbeterde Chirurgijns Scheep-kist (door J. VERBRUGGE). (Vignet: herald. lelie in een dubbele omlijning) t'Amsterdam, By JAN TEN HOORN, Boekverkooper tegen over 't Oude Heere-Logement, 1694”.

Hiervan bestaat een tweede druk uit het jaar 1734, uitgegeven te Amsterdam bij JACOBUS HAYMAN. Beide uitgaven zijn in 12°, en versierd met een zelfde titelprent waarvan ik vermoed heb, dat die gestoken was naar een sedert verloren schilderij van ADRIAEN MINTEN, en de werkelijke portretten gaf van BONTIUS en DURAEUS.

Een korte beschouwing over dezen Schotschen Chirurgyn, dien BONTIUS zijn vriend noemde, die zijn getuige was bij het opmaken van zijn testament

als „Mr. ANDRIES DE REUS”, en dien BONTIUS qualificeert als „Nosocomii Batavici Chirurgus expertissimus”, moge hier ingevoegd worden.

Uit SCHOUTE'S „*De Geneeskunde in den dienst der Oost-Indische Compagnie in Nederlandsch Indië*”, Amsterdam, de Bussy 1929, weten wij, dat ANDREAS DURAEUS, als zoon van den Schotschen Predikant ROBERT DURIE, en bij den doop geheeten ANDREW DURIE, in 1594 te Anstruther geboren werd. Zijn vader had wegens het bijwonen eener verboden vergadering van predikanten te Aberdeen in 1605 moeten vluchten, en had zich gevestigd te Leiden, waar hij in 1606 de eerste predikant der Schotsche kerk werd, en als zoodanig daar in 1616 overleed. ANDREW werd op 18-jarigen leeftijd te Leiden als student in de Geneeskunde ingeschreven den 18 Oct. 1612, studeerde niet af, doch nam dienst als chirurgijn bij de Oost-Indische Compagnie, en vertrok den 26sten December 1619 op de „Hollandia” voor de Kamer van Amsterdam naar Indië, waar hij in 1620 aankwam. Het vermoeden van SCHOUTE, dat de dood zijns vaders hiervan de reden was, wordt bijna tot zekerheid door mijn nader onderzoek, dat leerde, dat de vader nog van een anderen jongeren zoon op zijn vlucht naar Holland begeleid werd, nl. door den omstreeks 1596 te Edinburg geboren JOHN, of JOHANNES, die voor predikant te Leiden en te Oxford studeerde en later predikant der Engelsche gemeente te Elbing in Pruisen werd. JOHANNES DURAEUS, — hij, of zijn vader zal wel het eerst dien gelatiniseerden naam hebben aangenomen; chirurgijns deden dat in het algemeen veel minder, tenzij zij publicatiën, en dan liefst in het Latijn, 't licht lieten zien —, had zich tot levensdoel gesteld een unie tot stand te brengen tusschen alle gereformeerden. Zoo hokvast als zijn broeder de chirurgijn was, zoo rusteloos was JOHANNES, die herhaalde malen verschillende landen van Europa afreisde om propaganda te maken voor zijn ideaal. Van 1635 tot 1639 doorreisde hij Engeland, Duitschland, Nederland, Zweden, Denemarken en Zwitserland; hij was tot 1644 anglikaansch predikant te 's Gravenhage, in 1645 weer presbyteriaansch predikant te Rotterdam. Van 1649 tot 1660 doorreisde hij wederom vele landen; in 1655 was hij in Nederland, in 1657 in Engeland, in 1661 wederom in Amsterdam, waar hij zijn „*Irenicorum tractatum prodromus*” uitgaf. Al zijne pogingen waren bij de gereformeerde synoden en bij de Deutsche vorsten tevergeefs, en zijn levens-ideaal gaf hij ten slotte in 1674 op; maar hij vond toen een levensonderhoud bij de Weduwe van WILLEM VI van Hessen-Kassel, HEDWIG SOPHIE van Brandenburg, een Zuster van den Grooten Keurvorst, te Kassel, waar hij omstreeks 1680 overleed.

Om dien broeder JOHN het studeeren mogelijk te maken, zal ANDREW wel den kost zijn gaan verdienen, zoodra het hem mogelijk was.

Dat die chirurgijn hokvast was, zal wel ieder met mij eens moeten zijn, als men bedenkt dat hij, zoover bekend is, sedert 1620 nooit Indië, ja, Batavia verlaten heeft, en waarschijnlijk als Opperchirurgijn te Batavia omstreeks 1655 gestorven is, „die (BONTIUS) wel 25 jaar overleefde, maar het nooit gebracht heeft tot 100 gulden traktement”, zooals Dr. DE HAAN schrijft, hoe „algemeen gezien en gewaardeerd” hij, volgens SCHOUTE dan ook geweest mag zijn, hetgeen dan ook wel uit zijne verschillende bij-ambten, als Ouderling der Kerk, Schepen der Stad, Weesmeester, en Regent van het Vrouwen-Tugthuis, blijkt.

Mr. ANDRIES DURAEUS trouwde evenals zijn vriend BONTIUS driemaal: 1. Batavia 27 Febr. 1625 met SARA SEROYEN, van Amsterdam; 2. Batavia 15 Febr. 1629 met ANNA VAN NEDERHOVEN, van Dordrecht; en 3. Batavia 20 Aug. 1637 met CATHARINA STROOMBERGEN, van Kampen, wed. van den koopman PIETER NANNIELSZ, zooals door Mr. F. H. DE VOS, reeds in „*Navorscher XLVIII*”, en in „*the Journal of the Dutch Burgher Union of Ceylon*” Jaarg. 11, 1909 in de „*Genealogie Mooyaart*” werd medegedeeld. SCHOUTE vermeldt dat uit het 2e huwelijk een dochter MARRETJE geboren werd, die dan waarschijnlijk de MARIE DUREUS, geb. te Batavia zal zijn, die den 21 Oct. 1649 aldaar huwde met Ds. GUALTHERUS BACKER, van Amsterdam, Bedienaar des Goddelijken Woords, en uit het 3e huwelijk een zoon ROBERT. Maar dan is waarschijnlijk uit het eerste huwelijk geboren die ANDRIES DURHEE, die op 13 Sept. 1657 als doopheffer te Colombo voorkomt. Deze ANDRIES

DURHEE had bij zijn echtgenoot, wier doopnaam MARGARETHA alleen bekend is, twee dochters: 1. MARIA DURHEE, geb. Colombo 23 Dec. 1651, gest. aldaar 2 Oct. 1686, die te Colombo 23 Oct. 1667 trouwde met den onder-chirurgijn O.L.C. te Colombo ANTHONY MOOYAART, geb. Amsterdam 1639, gest. Colombo 8 Jan. 1683, en daardoor de stammoeder werd van de nu nog bloeiende familie MOOYAART, en de daaruit spruitende vrouwelijke linien; en 2. SUSANNA DURHEE, die de vrouw werd van MAGNUS WICHELMAN, over wien ik verder niets weet.

Ik meende in deze herdenking van BONTIUS ook zijn vriend en chirurgische rechterhand wel te mogen memoreeren, want al bleven geen werken van hem bestaan, zijn bloed leeft nog door; in beide opzichten, voor zoover bekend, in tegenstelling met den eerste.

In deze Nederlandsche vertaling is zoo wat het geheele werk van BONTIUS, zooals dat in de eerste uitgave verscheen, opgenomen, met uitzondering van de „*Observationes e cadaveribus*”, en de beide opdrachten, terwijl de anonyme bewerker zich de vrijheid veroorlooft, allerlei wijzigingen aan te brengen, gedeelten weg te laten, en eigen denkbeelden bij te voegen.

Zeer terecht waarschuwt SCHOUTE, dat men met deze vertaling zeer voorzichtig moet omgaan, en dat is zoo waar, dat hij zelf daardoor bedrogen werd. SCHOUTE maakt zich er wat vroolijk over (bldz. 124), dat BONTIUS midden in de bespreking der Indische Gewassen het over 't ivoor „zeker een ongewoon plantaardig product” gaat hebben, en als bron van herkomst de Rhinoceros kiest „ook al weer geen dier dat als een belangrijke ivoor-producent bekend staat”, alleen omdat hij een spannend jachtverhaal wil geven.

In die Hollandsche vertaling is weggelaten, dat dit artikeltje een aantekening is op Cap. XIII van GARCIA's werk fol. 49, waar deze Portugees in § 10 mededeelt „dat hij den Rhinoceros nooit gezien heeft”. Deze zin staat niet in de Oost-Indische Warande, maar wel in den eersten druk van BONTIUS' werk. Dat midden tusschen planten „het ivoor” en „de Rhinoceros” worden behandeld, is dus niet BONTIUS' fout en ook niet van GARCIA, omdat diens boek, zooals ik reeds boven aangaf, geen botanisch, maar een pharmacologisch werk is, waarin simplicia van plantaardigen en dierlijken oorsprong worden behandeld. GARCIA heeft het in bedoeld hoofdstuk over 't ivoor en de olifanten, en vertelt het verhaal uit PLINIUS, dat de Rhinoceros, als tweede doodsvijand van den olifant — de eerste zou dan een draak zijn —, voor zijn aanval, zijn hoorn op steenen slijpt en dan het gemunt heeft op den buik van zijn vijand, omdat hij weet, dat daar de huid het zachtst is, maar GARCIA voegt er dan bij, dat „hij den Neushoorn nooit gezien heeft.” GARCIA deelt dan verder mede, dat hij weet, dat de Bengaleezen die eenen hoorn ten onrechte gebruiken tegen vergiften, omdat zij meenen, dat hij afkomstig is van den Eenhoorn, wat echter zij, die beweren, dat zij goed op de hoogte zijn, onjuist noemen (41). Men ziet dus, dat GARCIA den Rhinoceros in zijn hoofdstuk over het ivoor behandelde, in verband met een mededeeling van PLINIUS, niet echter als een leverancier daarvan, maar van een ander, door hem als ondeugdelijk aangegeven simplicium. In de uitgave door PISO van BONTIUS' werken is deze

geheele paragraaf overgebracht naar de „*Historia Animalium*” als afzonderlijk artikel: „de Abada sive Rhinocerote.”

Dan bestaat er nog een Engelsche vertaling met den titel: „*An account of the Diseases Natural History, and Medicine of the East Indies, translated from the latin of JAMES BONTIUS, Physician to the Dutch settlement at Batavia to which are added Annotations by a physician. Printed for T. NOTEMAN, near Norfolkstreet in the Strand, London 1769.*”

Doordat het Tiende Boek van „*Batavia, de Hoofdstad van Neerlands O. Indiën in derz. gelegenheid, opkomst, enz.*”, verschenen in 1783, handelend over de voornaamste ziekten, en hygiënische aangelegenheden, op een paar citaten na van andere schrijvers, uitsluitend gevormd wordt uit een samenvatting van BONTIUS' geschriften, en het geheele werk door Prof. EBERT, Wittenberg, in het Duitsch vertaald, en in 1789 te Leipzig uitgegeven werd, kan men wel zeggen, dat er althans een gedeeltelijke, als het ware, indirecte Duitsche vertaling van BONTIUS bestaan heeft.

In het begin heb ik opgegeven den algemeenen titel van de eerste uitgave van BONTIUS' werken. Wanneer wij die eerste uitgave echter nauwkeuriger nazien, bemerken wij, dat blijkbaar BONTIUS zelf dit verdeelde in 3 met afzonderlijke titels voorzien boeken, en niet in vier afdeelingen, zooals vaak wordt aangegeven — SCHOUTE noemt zelfs de „*Observationes*”, in werkelijkheid een toevoegsel aan het derde boek, het vierde hoofdstuk (p. 120), — en wel:

I.

Animadversiones in Garciam ab Orta; met de reeds meermalen geciteerde opdracht aan zijn broeder WILLEM. Deze studiën bedoelen een kritiek en aanvulling te zijn op de beroemde pharmacologische werken van dezen geleerden Portugees. Hij draagt dit speciaal aan WILLEM op, omdat deze steeds een ijverige lezer was van zulke werken. Het zou te ver voeren, om deze verhandelingen hier te behandelen; wel zal ik straks bij de karakterbeschrijving van BONTIUS eenige gewichtige uitspraken hieruit aanhalen.

II.

„*JACOBI BONTII, In Indiis Orientalibus in Insula Java Civitatis Bataviae Novae ac arcis Medici ordinarii, DE CONSERVANDA VALETUDINE, seu de diaeta sanorum, in Indiis hisce observanda* DIALOGI.”

Wanneer men tot een beoordeeling van dit eerste medische propagandageschrift in Nederl. Indië, waarvoor ik uit den aard der zaak als oud eerste officiële medische propagandist piëteit heb, niet alleen uit een historisch oogpunt, wil komen, moet men ten eerste bedenken, dat dergelijke dialogen toen in de mode waren, en dat men daarvan verwachtte, dat zij eerder populair zouden worden, dan streng wetenschappelijke verhandelingen, en omdat nu eenmaal bij een dialoog het gaat om een spel van vraag en antwoord, ligt het voor de hand, dat er iets doceerends in komt. Dit behoeft ten eene male

niet opgevat te worden, zooals SCHOUTE deed en nog onlangs ook VAN ANDEL, zij 't ook niet zoo spottend in zijne reeds vermelde „Inleiding” alsof de docent voor knappe Pa speelt, en de vragensteller voor onwetend, leergierig zootje, maar DURAEUS vervulde in deze Dialogen, die dan toch voor leeken ten opzichte van de tropen, zij het dan ook Latijn-sprekende leeken bedoeld waren, de rol van het publiek. BONTIUS, die op zeer vele plaatsen in zijn geschriften vol lof over den kundigen Chirurgijn is, zal er nooit aangedacht hebben zijn vriend belachelijk te maken, veeleer zal hij bedoeld hebben, gegeven zijn aard, om voor zijn Mr. ANDRIES, tegelijk met voor hem zelf, een blijvend monument te zetten. Ik herinner mij nog zeer goed, hoe indertijd de tegenwoordige Professor GRIJNS aan ons, toch allen geneesheeren, op zijne lessen aan den tropischen cursus over physiologie in 1910, eveneens gedetailleerd uiteen zette, hoe het kwam, dat in het warme Batavia ijzer en staal zoo spoedig roestten, en schoenen onmiddellijk beschimmelden; en iets dergelijks was het geval met de verwisseling van zomer en winter hier en in Nederland. Trouwens, indien men het noodig oordeelt, om in de „*Encyclopaedie voor Nederl. Indië*” tweede druk, i.v. Klimaat p. 337 Kol. 1 achter de woorden: „zuidelijke zomer” tusschen haakjes te plaatsen: „(October, November)”, mag men toch wel gerust aannemen, dat ook nu nog niet algemeen bekend is, dat die verwisseling inderdaad bestaat. Belachelijk is het dus zeer zeker niet, wanneer 300 jaar geleden bij het publiek, en daarvoor fungeerde dan toch in die Dialogen DURAEUS, dergelijke quaesties als iets nieuws en ongehoords behandeld werden.

Vele van de uitleggingen, waarom men zoo moet leven, en niet aldus moet handelen, maar wel zus, evenals de aetiologieën, zijn ons vreemd geworden, omdat BONTIUS nog geheel dacht volgens HIPPOCRATES en de Galenische School, waaraan de wetenschap sedert lang ontgroeid is. Veel wat in oude tijden als hoogste waarheden gold, leeft nu nog onder het volk, ook in Europa voort: denkt maar eens aan de verwondering van vele nieuwkomers, dat men hier in Indië, waar het toch nog altijd warmer is, dan in den heetsten zomer in het oude land, met graagte erwtensoep, stokvisch en boerenkool eet, wat we daar voor de wintermaanden bewaren; en medisch: levertraan liet men daar toch liever alleen in den winter gebruiken.

De gedachtengang van BONTIUS, dat men bij het ontbijt zich goed moest voeden, omdat dan de koele nacht nog haar invloed had; in den middag matiger moest zijn, en in den avond spaarzaam, omdat dan de groote middagwarmte nog nawerkte, is daaraan analoog.

„Ik raad aan bij het middag-eten” — wij zouden nu zeggen: bij de rijst-tafel — „matig te zijn, opdat wanneer wij 's middags slapen, wegens de meestal zeer groote hitte, de maag wat door den overvloed van het eten bezwaard, niet zal worden geschaad” (11).

BONTIUS vindt in de koudere atmosfeer in het Noorden de reden der groote energie en van den durf der Noordelijke volken, in tegenstelling met de Zuidelijke, omdat die koude het bloed naar de organen drijft, die daardoor

beter arbeiden. „Daarom zegt ook HIPPOCRATES, dat de buiken in den winter warmer zijn, en stelt hij elders vast, dat in den winter steviger pot gegeten moet worden” (12). Deze overwegingen, maar zeker wel in de eerste plaats de hooge autoriteit in die tijden van den Vader der Geneeskunde, hief alle bezwaren van DURAEUS op, en het is niet billijk zonder meer te zeggen, dat „het verhaal over de abnormale verkoeling der inwendige deelen als de maag, door het hevig zweeten, en tengevolge van de verdamping door de luchtgaatjes van de huid, waardoor de kooking der spijsen in de maag minder goed zou gaan, wat weer ten gevolge had, dat scherpe en ongekookte vochten naar de lever gingen, vandaar in het bloed en door het heele lichaam”, DURAEUS „volgens het boekje voldeed” (SCHOUTE, blz. 125): deze theorie toch was de opvatting der geneeskundige wetenschap in dien tijd, geschraagd door HIPPOCRATES-gezag.

De negen dialogen, die het werkje omvat, behandelen de zoo genaamde zes „niet natuurlijke zaken”, d.w.z. die geen deel van het menschelijk lichaam uitmaken, maar van buiten af ingevoerd worden, ten einde den mensch van nut te zijn. Hiertoe werden gerekend: de lucht dus ook 't klimaat, spijs en drank, de slaap en de waak, beweging en rust, wat wordt uitgescheiden en wat wordt terug gehouden, en eindelijk de gemoedsaandoeningen.

Het boekje zal in den tijd, waarin het geschreven werd, van zeer veel waarde geweest zijn: men bedenke toch, dat voor de uitkomenden hier alles nieuw was en vreemd, terwijl de samenleving nog uiterst weinig leden telde, zoodat ieder voor zich zelf in de overstelpende hoeveelheid van nieuwe indrukken den weg had te vinden; daarbij zal BONTIUS' geschrift een goede gids geweest zijn. Voor onzen tijd, waarin een uitgebreide Europeesche samenleving bestaat, en veel wat BONTIUS schrijft, gemeen-goed geworden is en van zelf sprekend, is de waarde daarvan practisch veel minder.

Enkele uitspraken eruit zal ik later aanhalen bij de karakterbeschrijving van BONTIUS. Ik voelde het echter als een noodzakelijkheid, juist bij deze herdenking het onjuiste beeld, dat van BONTIUS werd gegeven door de besproken kritiek, te verbeteren.

III.

„IACOBI BONTII Medici METHODUS MEDENDI qua in Indiis Orientalibus oportet uti, in cura morborum illic vulgo ac populariter grassantium; additae quoque ad finem sunt OBSERVATIONES aliquot nobiles, praecipue ex αὐτοψία ac cadaveribus dissectis.”

Dit werk met de reeds meer geciteerde opdracht aan de Heeren Bestuurders der Oost-Indische Compagnie, is ongetwijfeld BONTIUS' hoofdwerk, en als hij dit slechts had nagelaten, zou hij reeds een eereplaats onder de Vorsten der Geneeskunde verdiend hebben.

De titels der verschillende hoofdstukken luiden, in het Nederlandsch vertaald: 1. over een verlamming, die de Inlanders beriberi noemen; 2. over kramp (tetanus); 3. over diarrhoeën en in de eerste plaats over de echte dysenterie; 4. over de „leverloop”; 5. over de persing „druiploop” (tenesmus) —

verzwering van het rectum; 6. over cholera; 7. over de aandoeningen van het edele ingewand de lever, en in de eerste plaats van haar verstopping en ontsteking; 8. over het lever-absces en de eenige behandeling daarvan; 9. over waterzucht, de meest algemeene ziekte in Indië; 10. over Indische geelzucht; 11. over atrophie of zekere uittering, algemeen voorkomend in Indië ten gevolge van een verstopping der ingewanden, voornamelijk van het mesenterium uitgaande; 12. over eenige gebreken der longen, die hier veel voorkomen, en in de eerste plaats over haemoptosis of bloedspuwing, en over phthisis of long-zweer; 13. over het empyeem en etter boven het middenrif; 14. over Indische koortsen; 15. over zekere koortsen, die de Inlanders Timoreesche koortsen noemen, en die alleen in Indië voorkomen; 16. over blindheid en zwakte van het gezicht, die zeevarenden naar Ambon en de Molukken, en naar de omliggende zeeën aantasten.

Daarop volgt: „Over eenige uitwendige lichamelijke aandoeningen in Indië”. 17. over een soort van herpes of Indische impetigo, die de Inlanders „Koerap” noemen; 18. over roode papeltjes of zweetpuistjes, die de onzen „rootvont” noemen, en over de aller lastigste steken van muggen; 19. over de gewellen, gummata en zweeren, die endemisch op het eiland Ambon, en vooral in de Molukken voorkomen, en die de onzen „Ambon'sche pokken” noemen.

Dan volgen de „Observationes”, „die aan hetgeen hiervoor reeds behandeld werd, niet weinig licht bijbrengen”, dragende de volgende opschriften:

1. over iemand, die aan tetanus overleden is;
2. over een lijder aan phthisis en etterborst;
3. over een aan dysenterie overledene;
4. over een lijk, waarvan de borst vol etter was;
5. over een genezen empyeem-lijder;
6. over een buitengewone schedelbreuk;
7. over een lijk, waarin verschillende chronische ziekten gelijktijdig werden aangetroffen;
8. over een lijk, waarbij de holle ader inplaats van met bloed met de een of andere vette en mergachtige substantie gevuld was;
9. over een lever-absces;
10. over iemand, die van een hoofdverwonding genas, welke ten onrechte aangezien was voor een schedelbreuk;
11. over den catarrhus suffocans van den Zeer Edelen Heer JAN PIETERSZ. COEN, Gouverneur-Generaal van Indië;
12. over iemand, die aan een borstwond overleed.

Hierop volgen: „Eenige waarnemingen, uit vele uitgekozen, over epidemische en besmettelijke Ziekten in Indië: Over een epidemische dysenterie; waarneming 1, waarin twee gevallen behandeld worden; 2. Over de zelfde epidemische dysenterie: waarneming 2; 3. over heete koorts, dysenterie, kwaadaardige zweren, enz. waarneming 3.” (waarin verscheidene gevallen). Terwijl dat werk wordt besloten door: „Korte verhandeling over de epidemische en pestachtige ziekten, die in Oost-Indië heerschen” (13).

Het zou onmogelijk zijn al deze verschillende hoofdstukken te behandelen, maar ik zal enkele duidelijke voorbeelden geven, waaruit de werkelijk meesterlijke wijze van klinisch waarnemen een ieder zal blijken. Waar onze tijden op het punt der aetiologie zoo geheel anders geörienteerd zijn, zal ik die

meestal voorbij gaan, en zoo ook de therapie: de wetenschap heeft nu eenmaal enormen vooruitgang te boeken.

Twee ziekten zijn er onder deze reeks, die BONTIUS voor het eerst beschreef, en wel:

I. Beriberi.

Alleen de droge, of atrophische vorm dier ziekte werd door BONTIUS beschreven, en niet de hydropische. Toch is er een plaats in zijn werk, waarbij men zou denken, dat hij toch zoo iets gevoeld heeft, dat onder de verschillende waterzucht-gevallen er waren, die met beriberi samenhangen, al was het dan alleen maar afgeleid uit het therapeutisch effect. In zijn „*Historia Plantarum*”, behandelt hij in Hoofdstuk LVII de „*Esula Indica*”, die hij liever een *Lathyris*-soort zou noemen (volgens Dr. Z. KAMERLING: *Euphorbia trigona* of de Soesoeroe) en dicht daarbij dit versje:

Prijst gij 't scammonium-sap, gij aldoor ligende Grieken?
't Indisch *Lathyrus*-vocht, dat spant toch verre de kroon!
Goud gekleurd, overtreft het door deugden het eigenlijke goud nog!
Dat bewijst zonneklaar de gruwlijke hydrops, en dan ook
Indië's eigen verlamming als Beri-beri bekend! (14)

Zijne beschrijving der Beri-beri is dan aldus:

„Een zekere uiterst moeilijke aandoening, die de Inlanders „Beriberi”, (dat wil zeggen: schaaap) noemen, tast hier de menschen aan. Zij noemen die ziekte zoo, geloof ik, omdat zij, die daardoor getroffen worden, met knikkende knieën en hunne beenen optillende gaan, zooals schapen doen, wanneer zij loopen. Het is een soort van verlamming, beter nog van beven: want zij doet de beweging en het gevoel der handen en der voeten, en soms zelfs van het geheele lichaam veranderen en laat beven. — Opmerkelijk is, dat bij deze verlammingen de ledematen langer worden, en geen contracturen ontstaan —. Ofschoon dit lijden meestal langzaam aan zich ontwikkelt en van lieverlede den geheelen mensch doordringt, zijn er toch ook gevallen, waar het peracut optreedt. Verder zijn de verschijnselen van dit lijden duidelijk te herkennen. Er is een plotselinge moeheid van het geheele lichaam; de beweging en het gevoel, der handen en beenen vooral, veranderen en stompden af; en er worden daarin meest tintelingen waargenomen, zooals in het koude vaderland in den winter de vingers en teenen gevoelen, met uitzondering daarvan, dat er niet zulk een pijn bij optreedt. Dan wordt dikwijls ook de stem aangetast, waardoor de zieke bijna niet gearticuleerd kan spreken — wat mij zelf overkomen is, toen de klank van mijn stem, terwijl ik aan die ziekte leed, gedurende een geheele maand zoo zwak was, dat zelfs wie dicht bij mij zat, mij nauwelijks verstaan kon —. Meestal echter is die ziekte uit zich zelf niet doodelijk, tenzij zij de spieren van borst en romp aantast, waardoor zij den weg voor de adem en de stem afsluit” (15).

Welk een bewondering Prof. JEANSELME ook voor den ouden ambts-

broeder voelt, begaat hij m.i. toch een onbillijkheid, door in zijn studie: *l'Oeuvre de J. Bontius* (Handel. van het reeds vermelde Congres voor de Geschiedenis der Geneeskunde), met nadruk te constateeren, dat BONTIUS nergens in zijne geschriften de beriberi-verwekkende eigenschappen van de afgewerkte rijst (eigenlijk staat er: „gepelde rijst” nl. „riz décortiqué”), mededeelde! Men zou BONTIUS even goed hebben kunnen verwijten, dat hij geen kinematographische opnamen gemaakt had van den gang der beriberi-lijdens!

In den 3en Dialoog zijner „*Diaeta sanorum*” schreef BONTIUS over rijst:

„Die rijst moet uitgekozen worden, die het aller witst is, die op de hand een goed gewicht heeft, en die als het ware doorschijnend is; wanneer deze gaar gekookt is, moet men wachten, voordat men haar gebruikt, totdat zij koud geworden is, want de ondervinding heeft geleerd, dat warme rijst niet alleen schadelijk is voor de maag, maar meer nog voor de hersenen en het geheele zenuwstelsel” (16).

Het eerste gedeelte hiervan gebruikt JEANSELME als grond voor zijn zoo even gegeven bewering — ik denk echter wel, dat 300 jaren geleden werkelijk gepolijste rijst nog wel niet al te veel zal zijn voorgekomen, en dat het „aller witst” van toen voor tegenwoordig geen superlatief zou zijn —, en van het laatste verklaart hij: „Hoe uit de lucht gegrepen deze hypothese ook is, zij toont aan, dat BONTIUS aan de rijst een zekere rol toeschreef in de genese der beriberi”.

Ik geloof inderdaad, dat de Fransche geleerde hier „plus royaliste que le roi” is. Want BONTIUS geeft allerlei oorzaken voor beriberi aan, maar hij noemt met geen enkel woord de rijst, en aan dat eten van warme rijst schrijft hij alleen de blindheid en zwakheid van het gezicht toe, die zeevarenden naar Ambon en de Molukken aantasten, zooals hij die beschrijft in Hoofdstuk XIV van zijn „*Methodus medendi*”:

„De Inlanders van deze eilanden, geven als oorzaak aan — wat door de ervaring, waartegen bijna niets in te brengen is, ook bewezen werd — het eten van warme rijst. Hier stellen de Javanen en Maleiers, als de rijst pas gekookt is, deze bloot aan frissche lucht, of koelen haar af met waaien. Onze schippers verboden hun schepelingen dan ook, onder bedreiging met straf, warme rijst te eten” *) (17).

Maar laat dit zijn, zooals het is, zeker is, dat BONTIUS als eerste beschrijver van den drogen vorm der beriberi, een volledige beschrijving gegeven heeft van die ziekte, en daardoor bewees, dat hij een uitstekend waarnemer was.

*) VAN ANDEL maakt in zijn reeds aangehaalde Inleiding erop attent, dat BONTIUS hierbij als geneesmiddelen aangeeft, berustend op ondervinding, de rauwe lever van een haai met zout als voedingsmiddel en het insmeeren van het oog met de traan van deze visch, welke nu door het wetenschappelijk onderzoek als rijk aan vitaminen A. bevonden werden, waardoor het tevens BONTIUS' waarneming als juist erkent en zijn ondervinding volkomen bevestigt.

II. Framboesia, of „d'Amboynsche Pokken.”

„Endemisch of zeer algemeen is een ziekte in Amboina, en vooral op de Moluksche eilanden” zoo schrijft BONTIUS, „die wat hare symptomen betreft, zeer veel gelijkt op syphilis. Maar hierin verschillen zij, dat deze ziekte pleegt te ontstaan zonder voorafgaande geslachtsdaad. Er ontstaan in het gelaat, armen en beenen tophi of gezwollen, in het begin hard en knobbelig, en zoo over het geheele lichaam als wratten en likdoorns aan handen en voeten in het vaderland. Als zij beginnen te zweeren, scheiden zij een taai en gomachtige stof af, maar zoo scherp en invretend, dat daar diepe en open zweeren ontstaan met harde en opgeworpen randen. Een walgelijk en wanstaltig kwaad en gelijkend op lues, met het verschil, dat de pijnen erbij niet zoo heftig zijn, en het niet zoo gemakkelijk tot het versterf der beenderen voert, tenzij door de zorgeloosheid van den behandelenden geneesheer.”

„Wat de therapie betreft, zijn de versche gevallen niet moeilijk te genezen, maar verouderde zijn zeer halsstarrig voor de behandeling” (18).

Het is bewonderingswaardig met welk een scherpen blik BONTIUS deze ziekte heeft waargenomen, vooral, dat hij ook de verschillen geconstateerd heeft, die tusschen framboesia en lues bestaan.

Ook is zijn beschrijving der Cholera zeer belangrijk:

„Cholera ontstaat, wanneer een galachtige en scherpe stof, die de maag en de ingewanden verontrust, gelijktijdig door mond en aars, bijna aanhoudend, in groote hoeveelheden wordt uitgeworpen. Het is een zeer acute ziekte, die daarom onmiddellijk behandeling behoeft. De hoofdoorzaak van dit lijden is, naast de heete en vochtige temperatuur van de lucht, het overdreven gebruik van vruchten, omdat deze, daar zij grootendeels bijna overrijp geworden zijn en aan bederf onderhevig, door hun overdadige vochtigheid schadelijk zijn voor de maag, en deze kopergroenkleurige gal verwekken. Deze uitscheidingen zouden, en niet zonder rede, als gezond kunnen toeschijnen, omdat ontlast wordt, wat noodzakelijk is, maar omdat, met zulke profuse uitscheidingen, tevens de natuurlijke levensgeesten afvloeien, terwijl het hart, de bron van alle warmte en leven, door stinkende uitwasemingen verzwakt wordt, sterven de meeste zieken, en wel zeer snel, zoodat zij binnen de 24 uur en nog korter den geest geven, zooals onder vele anderen geschiedde met CORNELIUS VAN ROYEN, Binnenregent van het Ziekenhuis, die te voren gezond, om 6 uur 's avonds een aanval kreeg van cholera, en voor 12 uur 's nachts, onder heftig braken en afgaan, met verschrikkelijke pijnen en krampen allerellendigst overleed, omdat de hevigheid en het snel verloop der ziekte elke behandeling weerstond. De pols is hier zeer zwak, de ademhaling bemoeilijkt, de ledematen zijn uitwendig koud, maar inwendig voelen de lijdens een heftige hitte, en een brandende dorst; er is voortdurende slapeloosheid. Het lichaam wordt onrustig heen en weer geworpen. Indien zich hierbij nog voegt koud en stinkend zweet, zoo treedt spoedig de dood in. Bijna alle Cholera-lijdens sterven in krampen” (19).

Wel is waar, is deze beschrijving niet volledig, maar het ziekte-beeld is zoo levendig geschilderd, dat niemand eraan twifelen zal, of BONTIUS heeft hiermede de cholera bedoeld.

Voor mij staat wel vast, dat de waarnemingen over epidemische en besmettelijke ziekten in Indië onder den naam van „dysenteria epidemica” inderdaad betroffen een epidemie van typhus exanthematicus. Ten bewijze hiervan vertaal ik hier een dier waarnemingen:

„Toen in het jaar 1628 wij door de Mataramsche Javanen belegerd werden, werd de Edele Heer JEREMIAS DE MEESTER, Raad van Indië, ziek met een continue koorts; daarop ontwikkelde zich bij hem de „Dysenterie”, die toen zeer verbreid heerschte; hij had ontlasting, met vreeselijke pijnen, waarin pikzwart bloed, en met heftige stank; ofschoon wij alle middelen, die maar te bedenken waren, om hem verlichting te geven aanwendden, stierf hij, terwijl kort te voren zich zwarte en blauwachtige vlekken op zijn geheele lichaam vertoonden, geheel gelijkende op wat wij: 't peperkoorn noemen, met koud, stinkend zweet” (20).

Ook de andere gevallen toonen het zelfde beeld, zonder de complicatie met een blijkbare darmbloeding.

JACOBUS VAN DOORES LAAR, Secretaris van genoemden heer DE MEESTER, stierf weinig dagen later, aan een „groene en vergiftige soort dysenterie”, nadat zulke blauwachtige vlekken op armen en beenen zich in groote hoeveelheid vertoond hadden.

BONTIUS' vriend, de Fiscaal WILLEM WYNTGENS, leed aan „echte dysenterie”, met heftige pijnen, en heete koorts gedurende 5 of 6 dagen, en stierf eveneens met zoo dicht gezaaide blauwachtige vlekken over het geheele lichaam, dat er geen plekje vrij was, waar men de kop van een speld zou kunnen plaatsen; en zoo ook Ds. JOHANNES CAVALIER, met wiens weduwe BONTIUS later trouwde, die bovendien in de oksels, op den rug bij de lendenen, en in de liezen, als ook in de nek er puisten en blaren bijkreeg, vol en gespannen met groene etter, die tot het vleesch doorvrat, zoodat BONTIUS hoopte, dat er een crisis zou optreden; maar de dysenterie hield niet op, en terwijl de koorts toenam en hersenverschijnselen (de beruchte „razerny”), zich daarbij voegden, stierf ook hij. En eveneens de lieve kinderen van Ds. ADRIAAN BLOCQ (21).

Vergelijkt men hiermede de beschrijving in SCHOUTE's boek, ontleend aan het journaal van den opperchirurgijn DE MOOR van de als typhus exanthematicus herkende „Febris Maligna Hungarica et Pestilentialis”, dan blijft wel geen twijfel over, of ook in het belegerde Batavia heerschte toen een epidemie van vlektyphus, vooral als men daarbij bedenkt, onder welke omstandigheden zij ontstaan was, waarop ik nog nader terugkom.

Interessant zijn ook zeer zeker de beide korte verhandelingen over etterborst en leverabsces, vooral ook met het oog op de behandeling. Dat BONTIUS daaraan buitengewoon veel waarde hechtte, blijkt wel uit de bijvoeging „en de eenige behandeling daarvan.” Voor abscessen in het leverweefsel wist hij

geen raad; die achtte hij ongeneeslijk, maar als het gelegen was tusschen het leverweefsel en de kapsel, dan was het „eenige” geneesmiddel het absces te openen, en dat moest volgens BONTIUS aldus geschieden (volgens POP, in zijn „Geneeskunde b.h. Nederl. Zeewezen p. 350 noot, werd aan deze methode zelfs nog in 1866 door velen de voorkeur gegeven): men moest op de plaats der leverzwellung een „cauterium potentiale”, dus een sterk chemisch causticum, appliceeren, totdat de brandwond de buikspieren doorboord had, maar men moest ervoor zorgen, dat het buikvlies niet geraakt werd. „Vervolgens werd, nadat met een scalpel daarin een kleine opening gemaakt was, een gebogen zilveren instrument, zooals de steensnijders gebruikten, ingevoerd, waarmede de wond stomp verbreed werd. Dan vertoont zich direct de omhullende leverkapsel, die sterk uitpuilt door de inwendig nog verborgen „droesem”. Als die blaas is doorgestoken, vloeit er een vuil vocht uit, dat op vleeschspoelwater gelijk. Hoe minder het stinkt, hoe grooter de hoop op genezing is” (22).

Ook voor het empyeem stond BONTIUS dezelfde therapie voor: daarbij moesten eveneens met een „cauterium potentiale” de tusschenribspieren tusschen de 4e en 5e rib doorgebrand worden, waarvoor een drietal uren noodig was, en dan werd eveneens in die brandwond ingesneden; hierdoor bleef de wond goed open, waardoor de etter ruim kon blijven afvloeien, wat niet het geval was bij een gewone insnijding met 't scalpel, omdat dan de randen te snel aan elkaar groeiden (23).

In zijne Observationes deelt hij van beide een geval mede, waarbij de empyeem-lijder „praeter spem” genas, doch de patiënt met het lever-absces overleed, omdat hij te laat onder behandeling was gekomen, tot op het bot vermagerd.

„Deze weinige woorden zeg ik maar over het lever-absces, omdat de behandeling niet door woorden, maar door de ervaren hand van een snellen Chirurgijn en het inzicht van een verstandig Medicus, moet verricht worden” (24).

In Observatio VI vertelt BONTIUS het interessante geval van een matroos, die met zijn hoofd bekneld was geraakt tusschen twee door de golven tegen elkaar aanbotsende schepen, waardoor het als 't ware gekraakt was. Bloedend uit neus, mond en ooren, werd hij eigenlijk als een hopeloos geval in het ziekenhuis gebracht, waar BONTIUS en DURAEUS hem samen behandelden. Zij vonden aan de achterzijde van het hoofd een uitgebreide verwonding, waaruit zij na die gereinigd te hebben, vele bloedstolsels verwijderden. Den volgenden dag toen de wond schoon was, bleek het dat de schedel in vele fragmenten gebarsten was; eenige beenstukjes konden zij toen reeds wegnemen. De man bleef zes maanden onder hunne behandeling, gedurende welken tijd het geheele achterhoofdsbeen, op een klein gedeelte bij het achterhoofds gat na, bij stukken en brokken werd verwijderd. Doch hij vertrok geheel gezond naar Europa; terwijl zijn hersenen beschermd werden tegen uitwendig geweld door een zilveren kap („semigalea”), die hem de Gouverneur-Generaal JAN PIETERSZ

COEN geschonken had. Daar zijn vertrekmaand is opgegeven, nl. November, vermoed ik, dat dit geval in 1628 heeft plaats gehad, daar die Landvoogd in September 1629 overleden was (25).

En als U nu bedenkt, onder welke omstandigheden toen gewerkt moest worden, zal de eerbied voor dien ouden ambtsbroeder slechts kunnen toenemen. Ik lasch dan ook hierin, wat BONTIUS hierover schrijft in zijne „Korte verhandeling”, die aan het einde van zijn „*Methodus medendi*”, achter de Observatïones is opgenomen:

„Deze weinige voorbeelden, uit 600 andere, gaf ik hier om te bewijzen, dat zij in dwaling verkeeren, die ontkennen, dat pestgelijke en epidemische ziekten in deze streken heerschen. Met welke namen anderen die aanwijzen, is voor mij onbelangrijk. Voor mij staat stellig vast, dat de ziekten waarover ik spreek, besmettelijk waren, die zeer velen tegelijk en snel aantasten. Hoort, wat ik U bidden mag, naar de redenen, en oordeelt dan rechtvaardig. Wij waren nauw ingesloten door 32.000 Mataramsche Javanen, onder aanvoering van TOEMENGGONG BAOEREKSA, hun aller ervarensten en dappersten krijgsoverste. Dagelijks werden door de onzen uitvallen gedaan, en schermutselingen geleverd, waarbij zeer vele vijanden sneuvelden, zooals ook bij hunne bestormingen, die zij bijna iederen nacht beproefden. Hunne lijken werden in de rivier geworpen, en deelden aan het water den grootsten stank en bederf mede. Ook lagen de lichamen van menschen en dieren, door hongers of verwondingen omgekomen, overal op de velden en in de bosschen, onbegraven, die geen lichte infectie aan de lucht zullen gegeven hebben. Bovendien werd de rivier door *Serpentaria*-wortels (*Colocasia*) geïnfecteerd, die de Indiërs in eenige duizende korven stroomopwaarts in de rivier weekten, opdat daaruit zou oplossen een vergiftige stof en een slijmachtige substantie, welke wij konden aantoonen, als wij een glas vol water uit de rivier eenige uren lieten staan, waarbij zich een bezinksel, alsof het kippeneiwit was, afzette. Zij (de Javanen) gebruikten die wortels daarna en na ze geroosterd te hebben, in plaats van rijst, waaraan zij in hun legerkamp groot gebrek hadden, want zij hadden, omdat zij verwacht hadden, ons met één aanval te overwinnen, te weinig daarvan in voorraad. Dit zal hen, die weten, dat in West-Indië de Casave-wortel als brood gebruikt wordt, niet zoo verwonderlijk zijn, want het daaruit geperste sap is eveneens een snelwerkend vergift. Maar om tot de zaak terug te keeren: Voegt hierbij het drinken van brak water, want als de zeewind waait, dringt het zeewater de rivier in, en mengt in haar bedding zijn zout, en wij durfden wegens de belegerende vijanden niet, hooger de rivier op, water te gaan halen. Bovendien krioelde de rivier, met lijken vergiftigd, van de wormen. En voeg bij dit alles den tijd van het jaar, die toen aller heetst en vochtigst was, wegens de aanhoudende regens van September tot begin Februari, terwijl de zon recht boven ons hoofd in de aequinoctiaallijn stond” (26).

Laten wij bedenken, hoe in een dergelijke hel BONTIUS en DURAEUS hun ambtsplichten bleven vervullen met nauwgezetheid en ijver, en BONTIUS

wetenschappelijke studiën schreef, alsof hij in de rustige oude Sleutelstad nog was, en wij zullen hem niet onze bewondering kunnen onthouden.

Herhaaldelijk deelt BONTIUS in zijne werken mede, dat hij schrijft, om den na hem in Indië werkenden geneesheeren tot gids en leidsman te zijn; „Het is mijn doel, zooveel mogelijk de wijze van handelen te beschrijven, die hier in deze streken gebruikelijk is. Het is meer mijn streven, praktisch te leeren handelen, dan over behandelingswijze te disputeeren, of over alle mogelijke ziekten te schrijven, en theoretisch-geleerde dokters te maken. Dit echter durf ik te verzekeren, — en er ligt geen naijver daaraan ten grondslag —, dat als geneesheeren en chirurgijns mijn „*Methodus medendi*” volgen, zoo zullen zij niet ver van hun doel afdwalen” (27), en „Ik behandelde hier vooral de inheemsche kruiden, opdat de geïntresseerde medische onderzoekers zullen beseffen, dat, waar de hier behandelde ziekten en kwalen zoo frequent zijn, de Almachtige God door de Natuur ruimschoots uit de aarde heeft doen ontstaan de daarvoor noodzakelijke remediën. Overigens ga ik in het vaderland bekende geneesmiddelen voorbij, omdat ik vooral nuttig wil zijn, voor die geneesheeren, die met mij of na mij in deze verre landstreken de geneeskundige praktijk willen uitoefenen” (28).

Zoo zorgt BONTIUS er steeds voor, als hij recepten opgeeft, die uit Holland afkomstig zijn, zoo bijv. van zijn broeder REGNERUS, dat hij dan aangeeft, door welke in Indië inheemsche kruiden de Europeesche simplicia kunnen worden vervangen.

In het begin mijner verhandeling zeide ik, dat ik zou aantoonen de vele eigenschappen, die onze JACOBUS van zijn ouden vader had geërfd, en waar ik zijn scherp waarnemen op medisch gebied reeds herhaalde malen kon doen zien, zoo wil ik nu toonen zijn onpartijdige en onbevooroordeelde opvatting, die BONTIUS zich gevormd had van land en volk, waarin en waarmee hij zou hebben te leven.

„Hij had een merkwaardig helderen blik op zijne omgeving”, schrijft Dr. DE HAAN, „zoodat bijv. zijn oordeel omtrent den Inlander lijnrecht tegenover dat van COEN staat, volgens wien nu eenmaal niets aan hem deugde”, en het is zeker waar, dat hij herhaaldelijk grooten lof over hen, en afkeuring over de landgenooten uit. Zoo schrijft hij in Hoofdstuk XXXIX van zijne „*Historia Plantarum*”, dat handelt over de Javaansche Veronica:

„Ik verbaas mij dikwijls over de onnoozelheid van onze landgenooten, die deze volken (Malaii et Java Incolae): onbeschaafd (barbari) durven noemen; want niet alleen in de kennis der kruiden, maar ook in hun geheele huishoudelijke leven („in omne oeconomica administratione”), laten zij de onzen verre achter zich” (29).

In de VII Dialoog van zijn „*de conservanda valetudine*” heet het: „(De Inlanders) houden (de moeskruiden) en alle andere eetbare gewassen in groote waarde; want zij, die van Suratte en de kusten van Koromandel hier

komen, leven meestal uitsluitend van plantaardig voedsel, waarin zij PYTHAGORAS volgen,

die zich van elk dier als spijs onthield,
alsof dat een mensch was, en ook niet elke boon at.

(Juvenalis, 13e Schimpdicht).

„Zoo onthouden zich deze menschen van roode boonen en van alle kruiden, die rood gekleurd zijn. Hiervandaan komt het echter, dat lieden, die overigens ongeleerd zijn, zoo nauwkeurig de wetenschap der kruiden en heesters kennen, dat de hooggeleerde PAUW, de Vorst der Kruidkundigen van onze eeuw, als hij uit den doode opgestaan, hier zou kunnen komen, verwonderd zou wezen, dat hij van deze onbeschaafde menschen nog zou kunnen leeren” (30).

In zijne „*Animadversiones in Garciam ab Orta*” op Hoofdstuk XXVI, geeft hij het volgende oordeel:

„CAROLUS CLUSIUS verklaart in zijne aantekeningen op het Hoofdstuk: Over de Indische noot, die de Portugeezen COQUO noemen, fol. 119, dat de Indiërs op de bladeren van dezen Palm hun brieven schrijven. Juister is het, dat zij hunne geschriften met een ijzeren stift op deze langwerpige bladen griffen, en dat doen zij zoo kunstwaardig, dat zij den besten schoonschrijver van ons verre achter zich laten, en zoo juist zetten de Indiërs hunne schriftteekens (zij gebruiken echter Arabische karakters) op die bladeren, dat ik wel eens boos kan worden op de Europeanen, en vooral op onze landgenooten, die alleen maar bewonderen wat zij zelf doen, en de volkeren hier onbeschaafd noemen, terwijl deze veel teekenender met weinig letters hun gedachten op de wijze der Spartanen, weten uit te drukken, dan wij met lange zinswendingen en onnoodigen omhaal van woorden. Overigens schijnt het, dat de Vorsten van Java onbepaalde heerschers zijn, maar zij oefenen hun gezag naar den aard hunner volken met zulk een staatsmanswijsheid uit, dat ieder, wiens oog niet verblind is, en die niet tot het stomme vee gerekend moet worden, spoedig genoeg zal begrijpen, dat zóó de kortste weg gegeven is, voor Vorsten om goed regeeren, voor de onderdanen om beter gehoorzamen te leeren” (31).

In het 62ste of laatste hoofdstuk der „*Historia Plantarum*” deelt hij mede:

„Terwijl ik van de Maleiers hun ondervinding leerde, heb ik die niet slechts een enkele keer, maar herhaaldelijk in ons hospitaal te Batavia beproefd, en ik schaam mij ook niet door „onbeschaafden” en „ongeleerden” onderwezen te worden, want in waarheid onderscheiden deze volken, vooral de bewoners van Suratte, en wie van de kust Koromandel komen, scherpzinniger de geneeskrachtige, de eetbare, en de vergiftige kruiden, dan menig ervaren kruidkundige in ons vaderland dat doet (32).

Het zou te ver voeren, om de verschillende kruiden, waarmee hij op die wijze in 't Ziekenhuis experimenteerde, op te noemen, maar ik kan U verzekeren, dat het 't grootste deel uitmaakt van de ruim 60 kruiden, die hij in die „*Historia*” de revue laat passeeren.

Maar bij deze bewondering voor de Inlanders, was hij toch niet blind voor

hunne fouten, en hoewel BONTIUS ook leed aan de kwaal van zijn tijd: lichtgeloovigheid, oefende hij toch ook kritiek uit.

Hoeveel hij ook leerde van de doekoens, toch begrijpt hij maar al te goed, dat die oude vrouwen vaak „oude wijvenpraatjes” verkochten. „De Indische oude vrouwen zeggen, en daarin stemmen ze met onze oude wijfjes overeen, dat die plant (*Verbena indica*) heilig is, en dat zij alle bezweringen en tooverij kan afwenden: maar dat moge de Jood APELLA gelooven, maar niet ik! Ik, die van nature niet geneigd ben te gelooven aan de bijgeloovige wonderkrachten van geneesmiddelen, voeg dit hierbij als iets belachelijks om te toonen, dat de onzinnige slechte gewoonte, om beuzelachtigheden te gelooven, en een slecht gedrag tot de eigenschappen behooren van de waanwijze oude vrouwen van de geheele wereld” (33).

En als de Javanen hem wijs willen maken, dat de orang oetan wel spreken kan, maar het niet wil doen, uit angst, om dan te moeten werken, roept hij uit „ridicule me Hercules”, en als zij dan trachten hem op de mouw te spelden, dat die „Ourang outang, wat boschmensch beteekent” schrijft hij, het resultaat zou zijn van vermengingen tusschen wellustige Inlandsche vrouwen met apen zonder of met staart, citeert hij uit Juvenalis’ tweede satire (regel 152).

„Zelfs knapen gelooven dit niet, tenzij zij nog kosteloos baden” (34).

Dat BONTIUS de Javanen zou genoemd hebben „de aller wreedste menschen”, zooals oudere schrijvers zouden willen doen gelooven, heb ik in mijne „*Historische Schetsen*” reeds weerlegd, want in het verhaal, dat hij op die plaats vertelt, waarin een Javaan, die door een der onzen met een zwaard doorboord werd, het gevest vasthield, om zoo doende zijn moordenaar te kunnen dooden met zijn kris, kan het „adeo crudeles” toch niet zoo vertaald worden, doch hoogstens met „wraakzuchtig” maar dan in het onderhavige geval toch menschelijk wel veroorloofd, ook al knarste hij op zijn tanden, dat hij zijn leven niet duurder kon verkoopen (35). Het feit, dat de Javanen hunne wapenen zouden vergiftigen door ze te doopen in het bloed van een als uiterst giftig aangenomen tokè, maakt hen nog niet tot „de aller wreedste menschen”, maar doet hen kennen als onverbiddelijk en onmededoogend tegenover vijanden (36).

Een paar vreemde feiten voor een zoo nauwkeurigen waarnemer als BONTIUS ben ik wel verplicht hier te memoreeren. In de eerste plaats dan die buitengewone giftigheid van de tokè, die er nooit aan gedacht heeft, dit te zijn. Men zou deze mededeeling aan lichtgeloovigheid kunnen toeschrijven, maar hoe moeten we dan beoordeelen, die mededeeling van BONTIUS, dat hij zelf in zijn ziekenhuis geconstateerd had, dat alleen maar het loopen van dat dier over het naakte bovenlijf van een zieken matroos daar een blaar had veroorzaakt, die, door den chirurgijn DURAEUS geopend, bleek gevuld te zijn met gele stinkende etter, terwijl het onderliggende weefsel tot gangraen neigde? Vermoedelijk zal BONTIUS dat dier niet zelf over dien matroos hebben zien loopen, maar geen oorzaak kunnende vinden voor die afwijking bij zijn patiënt, zal hij het bericht, dat dit gebeurd was, met de Inlandsche volksfabel, die ook

nu nog bestaat, van de giftigheid van dat arme dier gecombineerd hebben, en zoo speelde dus zijn lichtgeloovigheid hem parten (37).

Iets anders is het met dat vreemde verhaal in Hoofdstuk XXIII der „*Historia Animalium*” over de Amphisbaena. PLINIUS vertelt, zoo deelt BONTIUS mede, over dit dier, dat dit een slang is met twee koppen, een aan het kopeinde, en een aan de staart, en beide giftig. BONTIUS vertelt nu verder, dat hij eens in zijn tuin een van zijn sterke hanen had zien vechten, naar hij meende, met twee slangen, omdat hij twee koppen zag, en hij had order gegeven aan zijn Moorschen slaaf, om die beide te doodden, en toen bleek het, dat er maar één slang was: dus had hij te doen met een Amphisbaene! — Amphisbaenen zijn slangen, die voor- en achteruit kunnen gaan, en over hun geheele lichaam zoo wat even dik zijn, zoodat oppervlakkig 't lijkt, alsof aan beide einden een kop is. De gordelslang, die deze eigenschappen heeft, noemen de Portugeezen dan ook „cobras de duas cabecas”; de Amphisbaene der Ouden is waarschijnlijk de dood-onschuldige hazelworm. Maar we hebben hier in Indië de oelar-riboe (*Cylindrophis rufa*), die eveneens dezelfde eigenschappen vertoont, zelfs bij het achteruitloopen haar staart optilt, alsof die een kop was, maar niet giftig is, en die hier ook wel genoemd wordt: oelar-kepala-doea. Een andere slang, die eveneens dezen Maleischen naam draagt, *Elaps furcatus*, is wel giftig doch heeft zulke kleine gifttanden en zulk een nauwe mondspleet, dat zij voor menschen ongevaarlijk is. Een van dergelijke dieren is toen blijkbaar gedood, en toen BONTIUS dien Maleischen naam hoorde, heeft zijn vereering voor PLINIUS hem waarschijnlijk dezen flater doen begaan, daar een oppervlakkig onderzoek van het dier hem onmiddellijk anders zou geleerd hebben (38).

Maar BONTIUS spaarde ook zijn eigen landgenooten niet, als hij meende hen te moeten veroordeelen. Als hij in zijn vierden dialoog met DURAEUS verklaard heeft, dat beriberi ontstaat door het overmatig gebruik van sagower, schrijft hij verder „dat aan dat misbruik eveneens is toe te schrijven, het feit, dat op Banda en de overige Molukken, voor zoover zij onder ons gezag staan de meeste menschen er uitgeteerd uit zien, met een vuile geelachtige gelaatskleur, en nauwelijks ontkomt er een van de twee Hollanders aan die verlamming. Dat weten de Portugeezen zeer goed, die niet alleen in het gebruiken van dien drank, maar ook ten opzichte van alle eten en drinken veel matiger zijn dan de onzen” (39).

Boven de afdeeling van de terong, in Hoofdstuk XXXV der „*Historia Plantarum*” „*Solani Indici Fructus Edulis, quem Indi „Focki-Focki” vocant*”, schrijft BONTIUS een versje, dat ik aldus zou willen vertalen:

De vruchten onzer Solanen bedwelmten den menschelijken geest,

Maar Indies Nachtschaden brengen toch eetbare vruchten hier voort.

Zoo wijzigen medische appels haar medische smaak toch maar!

Veranderd werd zoo de aard van het Europeesche geslacht.

Zoo lange duurt toch de reis naar het verre Javaansche land:

Wellicht verandert die ook de schandelijke zeden der onzen! (40).

Zoo heb ik U dan volgens mijn beste weten een zooveel mogelijk volledig beeld van onzen JACOBUS BONTIUS gegeven, en ik heb daarbij in overeenstemming met zijn aard, bij deze herdenking, niet het „de mortuis nil nisi bene” toegepast, maar getracht naar waarheid hem te schilderen, ook met zijn fouten.

Nog wil ik in herinnering brengen, hoe van 1628 af te Batavia gezorgd werd voor een verbetering der hygiënische toestanden, door een toezicht op het bouwen van huizen, het schoonhouden der straten, het maken van goten voor waterafvoer enz. enz. en hoewel mij niet de officieele bewijzen ten dienste staan, dat dit alles BONTIUS' werk was, geloof ik toch zeker niet mis te tasten, indien zijn invloed daarvoor verantwoordelijk gesteld wordt.

Zoo mogen dan wij, ouderen, dien onvermoeiden, nobelen en verlichten geneesheer, die in zijn vierjarige werkzaamheid in Indië in aller moeilijkste tijden, werken heeft vervaardigd, die alle eeuwen zullen trotseeren met grooten eerbied gedenken; en moge zijn nagedachtenis voor jongeren en toekomstige geneesheeren een prikkel zijn tot navolging en heilige toewijding aan ons verheven ambt.

Bondowoso, November 1931.

DE OORSPRONKELIJKE LATIJSCHTE TEKSTEN:

1. Quam scis cum apud vos essem, quam ob causam mihi praereptus fuerit. (Epist. Bont).
2. Sterili propter medicastrosum ibi frequentiam proventu. (Dedicat.)
3. Ubi absit verbo invidia, virtutis paulo maior ratio habetur. (Dedicat.)
4. Quod interdiu in praxi medica notatu dignum menti reponebam, nocte a curis aliquantum vacuus, chartae concredidi, quod jam in lucem protrudere libet. (Dedicat.)
5. Quam, cum primum in Indias vestris veni, non sterilem jacere passus sum: sed strenue in actum traducere coepi. Ut eo ostenderem, me non velle, ut sumptus a vobis in me collati, frustranei essent. (Dedicat.)
6. Si haec vobis placuisse intellexero, efficiam, ut non otiose tempus in Indiis me exegisse boni sciant. Nam de malevolis mihi nulla est cura, quoniam ego me supra eorum invidiam esse arbitror; et abunde mihi sufficit, si hic domino Generali ac Indiae Consiliariis non displiceam. (Hoofdst. XIII der Methodus medendi).
7. Accipe igitur has animadversiones in fraterni erga te animi Symbolum. — Tandem si haec praelo digna videbuntur, cum caeteris meis Indicis tractatibus — quam hic subieci, exeant in lucem: sin minus limata censentur domi apud te, boni erga te ac fraterni mei affectus indicium serva. (Dedicat.)
8. Commentarii, quos Auctor morte in Indiis praeventus, indigestos reliquit, a Gulielmo Pisone, in Ordinem redacti et illustrati, atque Annotationibus et Additionibus Rerum et Iconum necessariis adaucti. (Titel der Piso-uitgave).
9. Si eruditus et ingenuus non displiceam. (Uitgave van Piso, Hoofdst. XIII, der Methodus medendi.) — Si hic domino Generali ac Indiae consiliariis non displiceam. (Eerste uitgave).
10. Cur tactum refugis, cur nervos contrahis? anne
Hic Daphne latitas, quae Lauro forte relicte
Phoebaeos radios fugias veteresque calores?
Pone metum, nullos Phoebi verearis amores,
Arcta pudicitiae satis hic custodia posta est:
Cynthius hic vacua nec solus regnat in aula.
(Hist. Plant. XXXII).
11. Prandendum porro hic mediocriter suadeo, ne dum meridiatur hic plerumque ob summum calorem aliquantulum stomachus a nimietate cibi gravatus, cruditates, ac inde morbos hic solitos oriri gignat. (Dial. II).
12. Hinc quoque non mirum est populos ad septentrionem sitos, vivaciores longe esse hisce meridianis gentibus, nam ambiens frigus, per antiperistasin calorem ad interna cogit, hinc est quod Hippocrates etiam dicat *ventres Hyeme esse calidiores* ac alibi *propterea Hyeme largius esse cibandum* affirmat (Dial. II).
13. 1. De Paralyseos quadam specie, quam Indigenae Beriberii vocant; 2. De Spasmo; 3. De Alvi Profluviis, et primum, de Dysenteria vera; 4. De Fluxu Alvi Hepatico; 5. De Tenesmo; 6. De Cholera; 7. De Affectis Hepatis Visceris Nobilis: et primum de ejus Obstructione, et Inflammatione; 8. De Apostemate Hepatis, et ejus cura unica; 9. De Hydrope, familiarissimo in Indiis Morbo; 10. De Ictero in Indiis; 11. De Atrophia, seu Extabscentia quadam, Indicis regionibus familiari, ob obstructione viscerum, praesertim Mesenterii, orta; 12. De quibusdam Pulmonum vitiis, quae hic grassantur, et primum, de Haemoptosi, seu sanguinis Sputo, et Phthisi seu Ulcere Pulmonum; 13. De Empyemate, et fluctuatione puris super Septum transversum; 14. De Febris in Indiis; 15. De Febris quibusdam, quas Incolae vocant Tymorenses, in Indiis peculiaribus; 16. De Caecitate, et debilitate visus, quae navigantibus Amboynam, et Moluccas versus, et in circumjacentibus Fretis, accidit;
De Externis quibusdam Corporis Affectibus, in Indiis: 17. De Herpetis, seu Impetiginis Indicae specie, quam Incolae COURAP indigitant; 18. De Papulis rubentibus, seu sudami-

nibus, quae vulgo nostrates *het Rootvonl* vocant, et obiter de molestissimis Culicum morsibus; 19. De tophis gummatibus, et ulcerationibus Endemibus in insula Amboyna, et Moluccis praecipue; quas nostrates *d'Amboynse Pocken* vocant.

Observationes, aliquot selectae, ex dissectione cadaverum ac ἀὐτοψία desumptae, quae praecedentibus jam dictis non parum lucis adferunt: 1. De quodam, e Spasmo, mortuo; 2. De phthisico quodam, et Empyematico; 3. De Dysenterico; 4. De quodam Pulmones plenos Pure habente; 5. De Empyematico sanato; 6. De insigni Cranii fractura; 7. De Chronicis, et implicitis morbus in uno subjecto; 8. De quodam, cui vena cava, loco sanguinis, repleta erat adiposa et medullosa substantia quadam; 9. De Apostemate Hepatis; 10. De Vulnere capitis, ubi perperam fissum Cranium credebatur; 11. De Catarrho suffocanti in Nobilissimo D. *Joanne Pelri Coen*, Generali in Indiis Praefecto; 12. De quodam ex vulnere in pectore mortuo.

Observationes aliquot ex plurimis selectae, de Epidemiis, et Contagiosis, in Indiis, Morbis: Observatio I, De Dysenteria Epidemica; Observatio II, De eadem Dysenteria Epidemica; Observatio III. De Febre ardenti, Dysenteria, Ulceribus malignis, etc; Dissertatiuncula, utrum Morbi Epidemici et Pestilentiales, etiam hic in Indiis Orientalibus grassentur.

14. Scammonii succum quid ladas, Graecia mendax;
Indica nam Lathyris liquorum fert meliorem;
Aureus est illi color, et virtutibus aurum
Exsuperat, quod dirus Hydrops testabitur, atque
Indica Paralysis Beriberii nomine dicta.

(Hist. Plant. LVII).

15. Affectus quidam admodum molestus, homines infestat, qui ab incolis Beriberii (quod Ovem sonat) vocatur. Credo, quia, quos malum istud invasit, nictando genibus et elevando crura, tanquam oves ingredientur. Estque species Paralyseos, seu potius Tremoris; Nam motum, sensumque manuum, ac pedum, immo vero aliquando totius corporis depravat, et tremere facit. In hoc casu artus prolongantur, non contrahuntur. — Quamvis autem hoc malum plerumque per gradus et pedetentim homines invadat, tamen aliquando valde subitum est. — Porro signa hujus mali aspectu obvia sunt. Adest enim spontanea universi corporis lassitudo; motus et sensus, praecipue manuum et pedum, depravatur, hebescitque; atque in iis sentitur plerumque titillatio talis quaedam, qualis in patria frigida et hyemali tempestate, manuum, ac pedum, digitos corripit, nisi, quod hic tantus dolor non adsit. Tum etiam vox aliquando ita impeditur, ut aeger vix articulate loqui possit; quod mihi ipsi accidit, dum hoc morbo laboranti vocis sonus, per integrum mensem tam exilis esset, ut me vel proxime assidentes vix intelligerent — Per se tamen, ut plurimum, lethalis non est, nisi musculos pectoris et thoracis invaserit, et hoc modo, spiritus, ac vocis, viam intercludat (Meth. Med. I.).

16. Sed si tritici adsit inopia, tum ista (Oryza) eligenda est, quae colore sit candidissima, et quae manu contenta bene ponderet, et colore quasi perspicua cernatur; sed cum excocta est, antequam ea utare, expectes oportet, donec refrixerit; nam experientia constat, calidam Oryzam non solum noxiam esse ventriculo, verum cerebro, ac universo nervorum generi. (Dial. III).

17. Qui Amboynam, Bandam et Moluccas versus navigant, infestantur saepe debilitate visus, immo totali caecitate Incolae harum insularum originem trahere dicunt, quod et experientia, cui contradici vix potest, comprobatum est, ex esu Oryzae calidae. Hinc Javani et Malaii Oryzam, jam primum coctam, semper, prius frigidiori aëri exponunt, vel vanno calorem eventilabunt. Tum nautae nostri sociis suis navalibus impendant, sub poena aliqua, ne Oryzam calefactam comedant. (Meth. Med. XVI).

18. Endemius, seu popularis quidam morbus in Amboyna, et Moluccis insulis praecipue, oritur, qui symptomatis suis admodum similis est morbo venereo. Sed in his inter se differunt, quod sine congressu venereo quoque nasci solet. Erumpunt in facie, brachiis, et cruribus Tophi seu Tumores, duri primum, et scirrhosi, et tam crebri per universum corpus, buam clavi et verrucae oriuntur in manibus, et pedibus in patria; si vero eos ulcerari con-

tingat, materiam lentam et gummosam a se reddunt, attamen tam acrem et mordacem, ut profunda, et cava ulcera inde oriantur, cum labiis callosis, et inversis; foedum et deforme malum, et cum lue venerea conveniens nisi quod tanti dolores non adsint, nec caries in ossibus tam facile oriatur, nisi per curantis incuriam. — Quantum ad curam attinet, ea, si recens sit hoc malum, non admodum difficilis est. Sin inveteratum jam, molestior est curatio (Meth. Med. XIX).

19. Fit itaque Cholera, cum materia biliosa et retorrída ventriculorum et intestina infestans, per gulam simul et per anum, continuo ferme, cumque magna copia, rejicitur. Morbus est acutissimus, ideopue praesenti eget remedio. Causa praecipua hujus mali praeter aëris calidam ac humidam temperaturam, est nimia fructus edendi licentia: qui quod plerumque sunt horarii et putredini obnoxii, tum humiditate sua superflua ventriculo infesti et insueti etiam bilem aeruginosam hanc gignunt. Haec excretio et non sine causa, alicui videretur salubris, quod talia purgentur, qualia oportet: tamen quia cum tanta quantitate simul effunduntur spiritus vitales, et naturales, debilitato quoque per foedos halitus corde, caloris omnis, ac vitae fonte, ut plurimum commoriuntur aegri, idque celerrime, utpote qui intra viginti quatuor horas, val etiam pauciores, expirent, ut accidit inter plurimos *Cornelio van Royen*, aegrorum in Nosocomio Oeconomio, qui hora sexta vespertina, adhuc valens, subito Cholera corripitur et ante duodecimam noctis horam vomendo simul, per alvum dejiciendo, cum diris cruciatibus, convulsionibus, miserrime expiravit; vincente morbi violentia, ac celeritate omne remediorum genus. — Pulsus admodum debilis est, respiratio molesta, membra externe frigent; calor vehemens et sitis interne urgent; vigiliae adsunt perpetuae; jactatio corporis inquietissima. Quae si comitetur frigidus et foetidus sudor, mortem in propinquo esse, certissimum est. — Cholericis, ut fere semper, convulsi moriuntur (Metr. Med. VI).

20. Dum anno 1628 a Javanis Mataranensibus obsidione cingeremur, Amplissimus *Vir Jeremias de Meester*, Senatus Indici Consiliarius, primum in febrem continuam incidit, dein in Dysenteriam, quae tum populariter grassabatur; exonerans per alvum cum faecibus sanguinem nigerrimum, summo cruciatu, et foetore: tandem, cum omnia remedia, quae excogitari ad hujus mali levamen potuissent, adhibuissent, ex vivis excessit; supervenientibus, paulo ante mortem, exanthematis nigris, et lividis, similibus iis, quae nostri *'t Peperkoorn* vocant, cum sudore frigido et male olente (Obs. Epid. I).

21. *Jacobus van Dooreslaar* — Dysenteria viridi, et genere veneosa, mortuus est apparentibus copiosis maculis lividis, in pedibus et brachiis.

Gulielmus Wyntgens — incidit in Dysenteriam veram cum summis torminibus, quae perdurans cum febre ardentissima per quinque aut sex dies, — mortuus est, apparentibus, tam crebris et densis per universum corpus maculis lividis, et locos non esset, cui caput aciculae imponeres.

Reverendus et Doctissimus vir, *Joannes Cavalier*, verbi divini praeco — correptus est Febre ardenti, superveniente Dysenteria atrabiliaria, quae cum per aliquot dies continuasset, eruperunt sub axillis, in tergo circa lumbos, et in inguinibus, etiam in collo, pustulae ac vesicae quaedam, plenae et distentae, pure viridi, et subjectam cutem ad carnem usque erodente, quae nobis, prima facie, spem criseos faciebant sed Dysenteria non cessante, et Febre, cum Phrenitide, ingravescente — ex hac vita ad coelos raptus est.

Eodem tempore libri pulcherrimi *D. Adriani Blocq.* (Obs. Epid. II & III).

22. Quod si hepatis inflammatio non bene sanetur, vel pertinacius curae resistat, consequitur admodum miserabilis affectus Hepatis nim. Apostema; quo, si parenchyma, sive substantia ipsa jecoris occupetur, jam incurabile est malum. Ideoque de eo supersedeo dicere. Sed si pus haereat, inter membranam cingentem hoc viscus, et ipsius carnem (quod persaepe fit), unica salutis spes est in Apostematis apertione; quae hoc modo fieri debet. Primum, in regione hepatis applicetur cauterium potentiale, ita ut eschara tantum penetret abdominis musculos, nec inficiatur peritoneum. Deinde, parvo foramine per scalpellum

in ipso secto, per id immittatur instrumentum argenteum concavum, quali utuntur in sectionibus calculi lithotomi, dein satis late vulnus dilatandum; et tum statim in conspectum se dabit membrana Jecur ambiens, vehementer tumescens ab amurca intus latente. Ea pertusa, saniosus humor, carniū loturæ similis, effluet, qui quo minus foetet, eo major de cura spes est (Meth. Med. VIII).

23. Supra diaphragma, inter quartam et quintam costam, musculi thoracis intercostales cauterio admoto potentiali adurendi sunt, donec satis lata eschara oriatur; quod circiter spatio trium horarum plerumque fiet, dein istud satis lato vulnere pertundendum est, et eo opus est, ne si sine tali cauterio, incisio fiat, vulnus nimis cito coalescat et citius, quam necesse est; sed oportet ut labiis longissime a se invicem distantibus (quod in rotundo vulnere fieri certissimum est), facilius exitus puri, et amurcæ isti, fiat. (Meth. Med. XIII).

24. Haec paucissima de Hepatis apostemate: quia cura non verbis, sed agili Chirurgi experti manu, et prudentis Medici ingenio peragenda est (Meth. Med. IX).

25. Nauticus quidem socius, dum navem, in statione hic stantem, a sordibus, quas in mari contraxerat, cum caeteris purgaret, et conto scapham prohiberet, ne temere navi allideretur, dum se inclinaret, ut funem, qui scaphæ inferius impactus impedimento erat, auferret, tristi fato, scapha navi undarum pulsu impegit, et caput ipsius, quod intra scapham et navem medium erat, ita collisum est, ut totum cranium comminutum crederetur ipse mutus repente, et sanguinem, per os, aures et nares rejiciens, inde delatus est in Nosocomium. Huic jam, ut putabamus, desperato, cum *Mag. Andreas*, et ego seriam manum praestaremus. Primo a posteriore capitis parte contusionem ingentem invenimus; quam, postquam aperuimus, plurimum concreti sanguinis inde extraximus. Postero die, cum jam mundatiora essent omnia, cranium in multa fragmenta comminutum apparuit; hinc cum aliquot particulas exemissemus, reliquam curam, ut in tali casu decet, aggressi sumus. Ille porro haesit inter nostras manus circiter sex menses, quo tempore totum illud os, quod circumscribitur Sutura Lambdoide, per fragmenta exemptum est, paulo supra illud foramen, cui inseritur prima cervicis vertebra, dentiformis dicta. Ille quidem, optime sanus, Novemb. mense patriam repetiit, apposita posteriori capitis parti semigalea urgente ei, in eum finem, donata a Domino *Generali Coen*, ut cerebrum ab ictibus externis tueretur. (Obs. VI).

26. Haec paucula, ex sexcentis aliis, exempla eo in medium produxi, ut probarem, frustra eos dixisse, qui, Pestilenciales et Epidemicos, morbos in his locis grassari negaverunt. Quo nomine, alii eos appellent, mea nihil interest. Certe mihi constat, contagiosum hunc, de quo loquor, fuisse, et qui plurimos simul, ac celeriter occuparet. Causas, quaeso, audite, dein recte judicate. Obsessi arcte eramus a triginta quatuor millibus Javanorum Mataraensium, Duce *Tommagom Bauraxa* — (ten rechte *Toemenggoeng Baoereksa*) —, expertissimo, inter ipsos, et audacissimo milite. Quotidie a nostris excursions et velitationes fiebant, saepe plurimis ex hoste, tum hic, tum in oppugnationibus, quae ferme singulis noctibus fiebant, desideratis: quorum cadavera in flumen praecipitabantur, et summum foetorem, et corruptionem, aquae conciliabant. Tum corpora hominum, et jumentorum, ex fame et vulneribus, mortuorum, passim in campis et silvis, insepulta jacebant, quae non levem contagionem aëri addiderunt. Praeterea flumen inficiebatur radice *Serpentariae*, quam Indi, in profluenta, aliquot mille corbibus impositam, macerabant ut venenosam qualitatem et glutinosam suam substantiam exueret, quam vidimus, si vitrum aqua plenum reponeremus, per aliquot horas, in fundo, tanquam albumen ovi desiderare. Qua dein tosta, vice *Oryzae*, cujus in castris summa penuria erat, uterentur; dum unico insultu nos posse capi sperassent, et hinc minus sibi providissent. Haec non tam mira videbantur iis, qui sciunt in Indiis Occidentalibus radicem *Casavi*, loco paucis esse, cujus tamen succus expressus praesentaneum est venenum. Ad rem venio: Adde his potum aquae subsalsae: Nam, dum ventis e mari spirantibus, stato tempore, aqua marina in fluvium impellitur, ejus alveum salsedine inficiebat; et nos propter obsidentes hostes, altius ex flumine petere aquam non audebamus. Ad haec, cadaveribus infectum flumen, vermibus scatebat, omnibus istis adde

tempus anni, quod tum calidissimum simul et humidissimum erat, propter assiduas pluvias tum temporis, utpote a Septembri usque ad Februarii initium, tum Sole supra verticem nostrum existente in linea Aequinoctiali. (Dissertat.)

27. Adde, quod mihi propositum est, tantum de ea cura agere, quae his regionibus maxime familiaris; magis enim mihi curae est bonum practicum agere, quam in scholis de omnibus morbis, eorumque curis otiose disputantem, et medicum in charta superbae agentem. Hoc ausim affirmare, (absit verbo invidia), si hanc methodum Medici et Chirurgi sequantur, non longe a scopo aberrabunt. (Meth. Med. IX.)

28. Has herbas praecipue in scenam produxi, ut sciant curiosi Medicinae indagatores, ubisupra commemorati morbi, et mala ita frequentia sint, ibi D.O.M. per Naturam contraria his remedia larga manu, ex terra, produxisse. Caeterum remedia in patria cognita. leviuscule volens transeo, quia potissimum iis Medicinae amatoribus prodesse studeo, qui mecum, aut post me in longinquis hisce regionibus praxin medicame xercituri sunt. (Meth. Med. V.)

29. Itaque ut saepe mirer oscitantiam nostrae gentis, quae hos populos (Malaios et Javae Incolas) Barbaros appellare non veretur; cum non solum in herbis cognoscendis, sed in omni oeconomica administratione nostros longo intervallo post se relinquunt. (Hist. Plan. XXXIX.)

30. (Indi) omnes herbas edules in magno pretio habent; nam qui a Surate et oris Chormandel huc adveniunt, plerique ferme solis vegetativis vescuntur, et sequuti *Pythagoram* — *Cunctis animalibus abstinuit qui.*

Ianquam homini, ac ventri indulsit non omne legumen. (Juvenalis. Satyr. 13.)

Ita hi homines etiamnum abstinent Fabis rubris, et quicquid inter herbas rubrum colorem obtinet. Hinc etiam fit, quod homines, in caeteris rebus idiotae, tam exactam herbarum, et stirpium nanciscantur scientiam, ut si vel doctissimus *Pavvius*, nostri aevi botanicorum princeps, e mortuis resurgens huc veniret miraretur, se ab his hominibus barbaris doceri posse. (Dial. VII.)

31. *Carolus Clusius* in annotationibus ad hoc Cap. fol. 119, refert: Solere Indos foliis hujus palmae inscribere literas suas; immo, quod vero propius, literas hisce foliis oblongis insculpunt styleo ferreo, atque id adeo artificiose faciunt, ut vel elegantissimum scriptorem e nostris longo intervallo post se relinquunt, et tam emendate characteres suos Indi (Arabicis autem utentur) hisce foliis imprimunt, ut subirasci mihi aliquoties contingat nostris Europaeis, et praesertim nostrae Nationi, quae fermi nil nisi sua admirantur, et has Nationes Barbaras vocitant, cum multo significantius paucis characteribus, more Laconum, animi sui sensum exprimere queant, quam nostri longis periodis et verborum farragine inutili. Praeterea quamvis Regum in Java videatur Tyrannicum imperium, tamen id ita pro conditone gentis suae politice gerunt, ut aliquis, cui non cornea fibra est, neque de genere est Arcadici pecoris, hic satis cito addiscere queat, compendiosam politices viam esse, Regibus, bene imperare, et subditis, melius obedire. (Animadv. in Caput. XXVI.)

32. Hoc et experientia a Malaiis edoctus, verum esse comperi non semel in Nosocomio nostro Batavico, neque ego id mihi pectori duco, a barbaris, ac idiotis doceri, nam revera hae gentes, praesertim Gusaratae, et qui ex ora Continentis Chormandel huc veniunt, sagacius distinguunt inter herbas Medicinales, edules ac venenatas, quam expertus quispiam Botanicus in Patria. (His. Plant. LXII.)

33. Caeterum herbam hanc sacram esse dicunt anus Indicae, quod cum nostris aniculis commune habent, omniaque incantamenta arcere aiunt, et maleficia: sed credat Iudaeus Apella, non ego!, qui, ut natura non propensus sum credendis superstitiosis medicamentorum viribus, hoc saltem ridendi causa huc adduxi, ut ostenderem, insanam et futilia credendi Cacoethiam, et malum morem inter totius Orbis deliras aniculas versari. (Hist. Plant. LIV.)

34. Loqui vero eos easque posse, Iavani aiunt, sed non velle, ne ad labores cogentur: ridicule me Hercules! Nomen ei indunt *Ourang Outang*, quod hominem silvae significat,

eosque nasci affirmant e libidine mulierum Indarum, quae se Simiis et Cercopethecis detestanda libidine miscent.

Nec pueri credunt, nisi qui nondum aere lavantur.

(Toelichting: kinderen beneden de vier jaar betaalden in het oude Rome nog geen entree in de openbare badplaatsen.) (Hist. Anim. XXXII.)

35. Nam Javani vel succis ex herbis venenosis, vel sanguine Salamandrae Indicae, quam alibi sub nomine *Gecco* descripsimus, tela sua tingunt, ideoque ea semper atris maculis infecta conspiciuntur: nam hae nationes adversus hostes suos adeo crudeles sunt, ut vel vitae periculo vindictam acerrimam exercent, quod ipse coram vidi, dum in bello in eruptione aliqua nostrorum miles quidam Javanum transfixisset gladio, ipse contra nitens arrepto capulo ensis, sica sua hominem trucidavit, et ipse mille vulneribus a reliquis militibus confossus, stridens dentibus, cecidit, vitae non vindictae exsaturatus. (Hist. Plant. IX.)

36. Solent etenim lavani, mortalium longe crudelissimi, tela sua tingere cruore cujusdam Lacertae venosissimae, quam a sono, quem edit, *Gecco* vocamus, ut alibi dicemus. (Hist. Plant. XXXVI.)

37. Hoc de solo hujus Insecti attactu experientia didici, in decumbente quodam socio navali, in Nosocomio nostro Batavico, cujus pectori, dum denudatus dormiret, supercurrebat Lacerta haec, (quae a Nostratibus a sono, quem edit, *Gecco* vocatur), et solo contactu, vesicam per transversum in musculis thoracis excitaverat, qualem in cute oriri videmus, a ferventi aqua, quae pertusa a Mag. Andrea Durao, Chirurgo hujus Nosocomii expertissimo, emisit ichorem flavum, et foetidum; subtus vero caro, jam livida erat, et ad Gangraenam tendens, quae etiam per duos latos digitos, impositis topicis necessariis, et munito corde medicamentis Besoarticis non secus ac in Gangraena, decidit. Non sine summa admiratione et horrore nostre. (Hist. Anim. V.)

38. Sequitur nunc Amphisbaena.

Haec est illa Plinii lib. 8, cap. 23 Amphisbaenae, ait, geminum est caput, hoc est, ad caput, et ad caudam, tanquam parum esset uno ore fundi venenum. Hanc ego occisam in domo mea, ad vivum hic delineatam exhibeo. Alebam enim Gallum praegrandem, pugnam valde, ipsumque, summo mane cum surrexissem, luctantem conspexi, ut mihi videbatur cum duobus Anguibus, quia duo capita animadvertebam, medium quippe corporis curvatum in latebris adhuc haerebat. Jussi servo Mauro, ut Serpentem occideret, quem ille protractum, ostendit Amphisbaenam esse. (Hist. Anim. XXIII.)

39. Nam constat, frequenti illorum usu, praesertim liquoris *Saguër* dicti, non solum diarrhoeas diuturnas ortas, sed et paralysin, *Berberii* dictam, hinc natam esse. Hinc est, quod in Banda, caeterisque Moluccis insulis, praesertim quae nostro sub sunt imperio, plerique homines cachectici sint, ac foedo colore ad luteum vergente, et vix unus, aut alter e nostris Batavis paralysin praedictam effugit. Quod et norunt Lusitani, qui non solum in hoc potu, sed in reliqua omni diaeta temperatiores sunt, quam nostrates. (Dial. IV.)

40. Fructibus in Patria Solani Narcotica vis est,

India at e contra Solanum producit edule;

Destituunt Medicum sic Medica Mala saporem

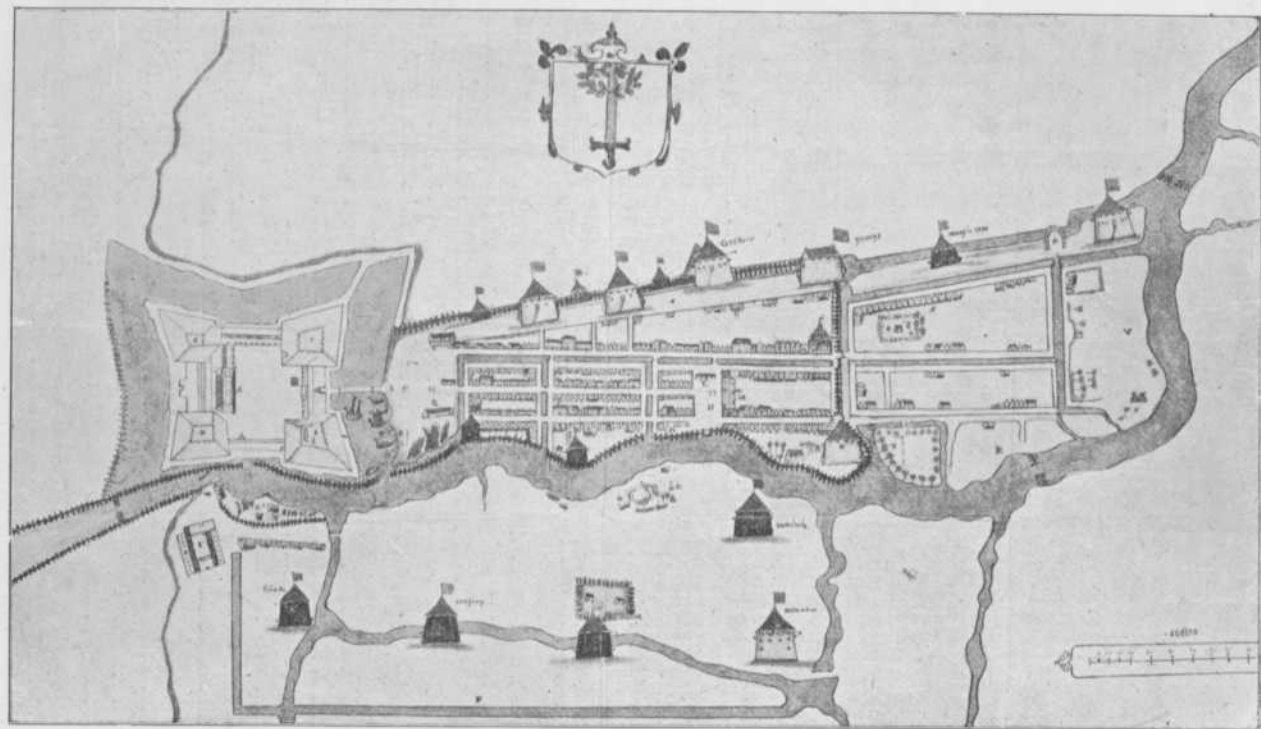
Naturamque novam Europae in finibus illa.

O quoque sit utinam vehimur quum per mare ad Indos,

Longum iter! Infames liceat deponere mores. (Hist. Plant. XXXV.)

41. Tum etiam cum Rhinocerote inimicitiae (Elephantis) meminit idem Plinius, libr. 8, cap. 20, eorumque pugnas describit.

Est autem Rhinoceros vastum animal cornu in nare gerens, quod difficulter domari potest. Multos in Cambaya Bengala finitima, et Patane invenire tradunt, et ab incolis *Gandas* vocari. Mihi hactenus Rhinocerotem videre non contigit: illud tamen scio, Bengala incolas eius cornu adversu venena usurpare, unicornu esse existimantes, tametsi non sit, ut ij referunt, qui se probe scire autumant. (Garcia, Lib. I, cap. XIII, p. 52.)

Plattegrond van Batavia door G. VENANT uit 1629. Q. 't nieuwe sieck huifs. V. 't oude sieck huifs.

Vergroot en omgekeerd hoofd uit de titel-
prent der „Oost- en West-Indische Warande”.

REGNERUS (of REINERUS) BONTIUS;
uit *Alma Acad. Leid.*

Vergroot hoofd van WILLEM BONTIUS
uit de „Hondebegrafenis”.

Toevoeging.

Waar in de herdenkingsmededeeling in het „Geneeskundig Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië, Deel LXXI, p. 1378 gememoreerd werd mijn veronderstelling, dat de titelprent der „Oost- en West-Indische Warande" een gravure zou zijn naar een blijkbaar thans verloren schilderij van Adriaen Minten, voorstellend Dr. Jacobus Bontius met zijn Schotschen vriend den Chirurgijn Mr. Andries Duraeus zittende voor het Noodhospitaal te Batavia, welke hypothese ik ook in mijn herdenkingsrede herhaalde, zoodat zij hoogstwaarschijnlijk de portretten dezer beide personen weergeeft, wil ik voor mijne gronden daarvoor overigens verwijzen naar mijne „Historische Schetsen" p. 28 vlg. (Engelsche uitgave p. 27 sqq) en p. 29, aanm. 1. (resp. p. 28. annot. 1). Afbeelding VIII, daaruit, welke origineel berust in de Collectie van Stolk, vinde hier eveneens een plaats voor de bevestiging van mijne aanname, dat een Noodhospitaal inderdaad bestaan heeft in dien tijd, en zoo gelegen was, dat de achtergrond op de prent met de werkelijke situatie overeenkwam.

Hierbij worden tevens gereproduceerd het portret van Reinerus Bontius, uit „Alma Acad. Leid.", een vergrootte reproductie van den kop van Willem Bontius, uit de prent, die de hondebegrafenis voorstelt, en de vergrootte kop in spiegelbeeld van den man, die op die prent zeer zeker den doctor weer geeft, en ik ben overtuigd, dat een ieder getroffen zal worden door de treffende familie-gelijkenis dier drie koppen, met juist voldoende verschillen om die hypothese waarschijnlijk te maken.

Daarbij komt dan, dat de dorre en schrale figuur van hem, die den Chirurg verbeeldt, goed in overeenstemming is met het feit, dat Mr. Andries Duraeus een Schot van geboorte was.

Ik meen dan ook, dat ik volkomen gerechtigd ben mijne veronderstelling opnieuw te uiten, en dat zij zoo groote mate van waarschijnlijkheid heeft, dat zij wel aanvaard zal kunnen worden.

1000

Wann in die ...
Lagerung ...
proportional ...
...
...

...
...
...
...
...

...
...

